

JAARBOEK

VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt”

TE

AMSTERDAM

XXX-XXXII 1943-1945.

AMSTERDAM

UITGAVE VAN HET GENOOTSCHAP
1946.

DE MUNTEN IN DE LEX FRISIONUM

De Lex Frisionum is slechts bekend door de gedrukte publicatie van een uniek handschrift ¹⁾, dat helaas verloren is geraakt. Vele geleerden hebben deze oudste Friesche rechtsbron aan een grondig onderzoek onderworpen, en moesten hierbij vanzelf hun meening zeggen over de munten, die daarin genoemd worden.

Juist over dit onderdeel bestaat volgens het standaardwerk van BRUNNER ²⁾ nog weinig overeenstemming.

Niettegenstaande de reeds bestaande uitgebreide literatuur over het onderwerp, wil het ons voorkomen, dat een publicatie van onze inzichten daaromtrent ten volle verantwoord is, want niemand zal ontkennen, dat een betere kennis der munten, die in de Lex genoemd worden, nuttig is om haar beter te verstaan, indien men tot een aanvaardbare oplossing van de moeilijkheden kan komen. Wij hopen anderen daarmede van nut te kunnen zijn.

Dat dit waarlijk geen gemakkelijke taak is, zal men, in aanmerking nemende de zoozeer verschillende meeningen bij andere schrijvers, reeds begrepen hebben. Om deze rede is een verzoek om welwillende beoordeeling hier wel op zijn plaats.

Oudere schrijvers hadden de Lex toegeschreven aan de 7e of 8e eeuw, sommigen daarentegen dachten, dat zij

¹⁾ B. I. HEROLD. *Originum ac Germanicarum antiquitatum libri*. Basilicae 1557, pp. 131—148.

²⁾ H. BRUNNER. *Handbuch Deutsche Rechtsgeschichte*. I. Leipzig 1906, o.a. § 23, S. 319, Anm. 43.

nà den tijd van Karel den Grooten geschreven en verbeterd is. De Haan—Hettema maakte een scheiding tusschen het hoofdgedeelte en de toevoegingen: het eerste zou opgesteld zijn tusschen de jaren 802 en 804, maar de *Additio* van Wleamar stelde hij tusschen 904 en 936, en die van Saxmund zelfs tusschen 1213 en 1276.

Volgens VON RICHTHOFEN³⁾, bij wien men al deze oudere meeningen uitvoeriger kan opgesomd vinden, is het oudste gedeelte reeds opgesteld na 734 door Karel Martel, het andere na 785, en de *Additiones* in 802. Deze zienswijze, die jarenlang als de beste heeft gegolden, is later niet geheel aanvaard.

Van de meer recente rechtshistorici volstaan wij met de vermelding van Heck en Brunner. Hoewel beiden de redactie der *Lex* in het Karolingische tijdperk plaatsen, bestaat tusschen hen een belangrijk verschil, belichaamd in de woorden „Einheit oder Kompilation”. De eerste ziet in het handschrift der *Lex* een ambtelijk stuk waarin het Friesche volksrecht is opgeteekend, en in de *Additio sapientum* een protocol, dat in zijn geheel op den rijksdag van Aken 802—803 tot stand zou zijn gekomen⁴⁾, wegens de bekende belangstelling van Karel den Grooten voor de opteekening der „leges barbarorum”.

Volgens BRUNNER echter is het voornaamste gedeelte, hoewel sommige bestanddeelen tot vóór het midden der 8e eeuw teruggaan, wel onder Karel den Grooten ontstaan als een officiëel voorontwerp (waarschijnlijk niet vóór 802—803), dat om onbekende redenen niet ten uitvoer

3) *De Lex Frisionum* door Dr. KARL FREIHERR VON RICHTHOFEN. Uitg. Prof. LINTELO DE GEER. Friesch Genootschap. Leeuwarden 1866, p. XX. Hierna aangehaald als: L. de Geer.

4) PHILIPP HECK. *Die Entstehung der Lex Frisionum*. Arbeiten zur deutschen Rechts- und Verfassungsgeschichte. Stuttgart 1927, S. 1.

is gebracht. De uitspraken der sapientes (*Additio sapientum*) zouden volgens deze autoriteit jonger zijn dan de Lex, doch het geheel zou waarschijnlijk toch nog in den Karolingischen tijd voltooid zijn geworden ⁵⁾).

Het onderzoek der munten bevestigt naar onze overtuiging deze laatste meening, en daarom moet o.i. de zeer ter loops gestelde vraag van L. DE GEER ⁶⁾ of de denaren „*ad. novam monetam*” misschien de Friesche zilveren denaren van de Brunswijksche graven Bruno en Egbert (1038—1068) zouden kunnen zijn geweest, in ontkennenden zin beantwoord worden.

Als oorzaak van de zeer uiteenlopende hypothesen over de metaalwaarde der in de Lex genoemde munten ⁷⁾, gaf Prof. GOSSES als zijn oordeel te kennen, dat men tot nu toe steeds aan den verkeerden kant is begonnen ⁸⁾. Door van de rechtsbronnen uit te gaan en niet van de munten, hebben sommigen zich er toe laten verleiden munten te fantaseeren, die zij nooit gezien kunnen hebben. Met groote verwondering moet men dan ook constateeren, dat verschillende juristen, historici en philologen, die zich met de Lex hebben beziggehouden den goudrijkdom van Friesland ⁹⁾, die alleen voorkomt in de 2e periode van den terpentijd (400 tot midden der 7e eeuw), hebben uitgebreid tot in de 11e eeuw.

⁵⁾ BRUNNER. *Handbuch*, o.c., I², S. 480.

Mr. P. C. J. A. BOELES. *Friesland tot de elfde eeuw*. 's-Gravenhage 1927, bl. 202.

⁶⁾ L. DE GEER, bl. 187.

⁷⁾ Een sprekend voorbeeld van belangrijk verschil: *Hilliger* ziet in den Solidus een gouden munt van 13,65 gr. en *Hooft van Iddekinge* meent, dat de solidus der Lex een zilveren munt is geweest van 3,41 gr.

⁸⁾ Dr. H. GOSSES. *Tijdschrift van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1908) bl. 282, noot 1.

⁹⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 154.

Het leek daarom noodig een andere werkwijze dan de tot nu toe gebruikelijke te volgen en na te gaan welke munten in de streken waar het Friesche volksrecht gegolden heeft gedurende het Karolingische tijdperk in omloop zijn geweest, en te onderzoeken of de namen van munten, die in de Lex voorkomen, daarop kunnen worden toegepast, en of het medegedeelde in de Lex zelf in overeenstemming is met de samenstelling van onze muntvondsten.

Uiteraard hebben wij zoo min mogelijk gevolgtrekkingen gemaakt op rechtsgeschiedkundig gebied. Welken invloed deze nieuwe numismatische inzichten daarop kunnen hebben, mogen daartoe meer bevoegden bepalen. Alleen echter waar strikt noodig en direct met de stof samenhangend moesten wij wel op sommige punten de rechtsgeschiedenis rakende ingaan.

I. MUNTVONDSTEN EN HET GEWICHT DER KAROLINGISCHE ZILVEREN MUNTEN.

De vindplaatsen van de munten uit het Karolingische tijdperk zijn hier te lande vooral in Friesland, Groningen en Drenthe, bij Wijk bij Duurstede en te Domburg in Zeeland. Juist in de drie gebieden waar de Lex gegolden heeft, nl. in Midden-Friesland tusschen Vlie en Lauwers, in Oost-Friesland, beoosten den Lauwers en in West-Friesland, d.i. tusschen Vlie en Zwin ¹⁰⁾. Langs de geheele zeekust van ons land en meer binnenwaarts, met inbegrip van Utrecht en Duurstede, hebben deze munten koers gehad.

¹⁰⁾ L. DE GEER, p. IV seq.

Een gedetailleerd overzicht van alle muntvondsten in deze gebieden zou, indien dit bestond, onze taak zeer verlicht hebben, maar alleen van de noordelijke provinciën bezitten we het niet genoeg te waardeeren artikel van Mr. BOELES¹¹⁾. Het is echter jammer, dat van zoovele muntvondsten de zwaarte der stukken of in 't geheel niet of slechts gedeeltelijk bekend is, zoodat bleek, dat van de verschillende typen het aantal exemplaren te gering was om een betrouwbaar doorsnede-gewicht te bepalen ter berekening van het theoretisch wettelijk gewicht. De lijst van gevonden munten, die volgt, heeft dus slechts in hoofdzaak beteekenis als een overzicht van de soorten die hier gewoonlijk gevonden worden. Het onderzoek moest aangevuld worden met enkele buitenlandsche gegevens.

Ook heeft men dikwijls verzuimd de staat van bewaring der gevonden stukken op te geven; uit de afbeeldingen kan men soms al zien dat ze beschadigd waren, hoewel men dat in den tekst niet altijd vermeld vindt. Daarom hebben wij de munten waarvan het gewicht minder was dan het halve verschil tusschen het lichtste en het zwaarste stuk van een soort niet opgenomen, omdat men kan aannemen dat die grootendeels te veel besnoeid, beschadigd en afgesleten zijn, of wel door oxydatie na langdurig verblijf in den grond te veel geleden hebben. Het opnemen van deze stukken zou ons op een dwaalspoor hebben gebracht, en de weinige goede stukken onder die zeer lichte kunnen op het overzicht geen invloed uitoefenen, zij zouden een onnoodige uitbreiding ten gevolge hebben gehad.

Hoewel in de karolingische capitularia sedert Karel den Groeten steeds wordt voorgeschreven, dat de munten

¹¹⁾ Mr. P. C. J. A. BOELES. *Les trouvailles de monnaies carolingiennes*. Jaarboek v. Munt- en Penningkunde II (1915) bl. 1—98.

volwichtig moesten zijn (pleniter pensantes), blijkt toch, dat munten van eenzelfde type belangrijk in zwaarte verschillen. Er zijn meerdere onderwichtige, doch ook eenige overwichtige. Dit overwicht bleek voor de zwaarste stukken op $\pm 15\%$ gesteld te moeten worden, hetgeen gering is in vergelijking met de munten uit de 10e en 11e eeuw, bij welke volgens DANNENBERG ¹²⁾ het onderwicht zoowel als het overwicht wel 40 % bedraagt.

Het spreekt haast vanzelf, dat er meer onderwichtige dan overwichtige exemplaren gevonden worden, want er zijn altijd wel lieden geweest die, op hun voordeel bedacht, de zware stukken hebben uitgezocht en weder ingesmolten. Toch zijn er nog wel eenige zeer zware exemplaren overgebleven, maar het gaat niet aan om nu te meenen, zooals wel geschied is, dat die zware stukken den muntvoet aangeven, omdat het voor den muntmeester nadeelig zou zijn geweest overwichtige in omloop te brengen. Blijkbaar was het te omslachtig om de munten op een voldoende nauwkeurig gewicht te brengen.

Heeft men daarom het doorsnede-gewicht bepaald van een aantal goed bewaarde stukken, dan kan men daaruit nog niet zonder meer den muntvoet vaststellen; deze moet hooger liggen, hoewel dit verschil, nu we de zeer lichte hebben uitgeschakeld, bij de karolingische munten gering moet zijn.

Verder hebben wij er van af gezien het theoretisch gewicht op te geven met ettelijke decimale breuken; dit zou wel een schijn van groote nauwkeurigheid geven, maar het is niet bekend hoeveel b.v. het Romeinsche pond in het karolingische tijdperk *precies* woog. In dien tijd ontbraken de middelen om de standaard-gewichten mathe-

¹²⁾ H. DANNENBERG. *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*. I, S. 11.

matisch nauwkeurig na te bootsen, en daarom vindt men bij verschillende even betrouwbare bronnen geringe afwijkingen ¹³⁾, die natuurlijk van nog geringeren invloed zijn voor de denaren en bij deze hoogstens beteekenis hebben voor den tweeden decimaal.

Het is bekend, dat Karel de Groote, na aanvankelijk op den muntvoet van zijn vader Pippijn gemunt te hebben, de munt versterkt heeft en een zwaarder denaar heeft ingesteld. Het overzicht is dan ook ingedeeld in twee hoofdgroepen (A en B).

Munten van Pippijn den Korten en van Karel den Grooten worden in de provincie Friesland weinig gevonden ¹⁴⁾, in dit opzicht is het strand te Domburg veel rijker ¹⁵⁾. Eerst met Lodewijk den Vromen (814—840) worden de muntvondsten hier overvloediger; de munten zijn opzettelijk in den grond verborgen op de vlucht voor de Noormannen ¹⁶⁾.

A. De laatste soort van Pippijn den Korten, die dus gelijk zijn aan de eerste soort van Karel den Grooten en waartoe ook de munten van Carloman gerekend worden, zijn zeldzaam en dikwijls in slechten staat. Aan GABRIEL ¹⁷⁾ ontleenen wij het gewicht van goede stukken uit het dépôt van Imphy in Frankrijk:

¹³⁾ Wij stelden dit pond op rond 327 gr. — BENNO HILLIGER. *Der Schilling der Volksrechte und das Wergeld*. Histor. Vierteljahrsschrift. Leipzig (1903) S. 178 = 327,45 gr. (naar Hultsch, Boeckh en Mommsen). — DECOURDEMANCHE. *Revue numism.* Paris (1912) p. 379 = 326,2 gr. — HERMANN GROTE. *Münzstudien* III, S. 6 = 326,3372 gr.

¹⁴⁾ BOELES. *Jaarboek* II l.c. bl. 26.

¹⁵⁾ Mej. M. DE MAN. *Tijdschrift v. M. en P.* XII (1904) bl. 75.

¹⁶⁾ BOELES. *Jaarboek* II, l.c., bl. 20.

¹⁷⁾ GABRIEL. *Les monnaies royales de France sous la race carolingienne*. Strasbourg (1883—1885).

45 stuks van *Pippijn den Korten* 56,24 gr., doorsnede-gewicht 1,25 gr.

5 stuks van *Carloman* 5,33 gr., doorsnede-gewicht 1,33 gr.

15 stuks van *Karel den Grooten* 18,85 gr., doorsnede-gewicht 1,275 gr.

Te Domburg zijn munten van Pippijn gevonden, doch hiervan zijn de gewichten niet bekend. Deze zijn beschreven door Rethaan-Macaré in twee verhandelingen, en afgebeeld in het bekende werk van Prof. v. d. CHIJS¹⁸⁾, pl. IX en X, nos. 1—26; hiervan zijn 5 te Wijk bij Duurstede en 6 te Domburg gevonden, slechts bij één stuk staat het gewicht.

a. *Pippijn de Korte*. Denaar. v. d. Chijs IX, pl. IX. 1 (gevonden te Wijk bij Duurstede)¹⁹⁾ . . 1,3 gr.

Van de eerste soort van Karel den Grooten geeft v. d. Chijs meer gewichten op:

b. *Karel de Groote* (768—814). Denaren te Duurstede geslagen, vóór omstreeks 781. In het veld CARO—LVS. Keerzijde: DOR—STAT en een bijl²⁰⁾. v. d. Chijs IX, pl. XI. 6—20.

9 stuks (pl. XI. 11 te Domburg gevonden) à 1,1 gr.

5 stuks idem à 1,3 gr.

1 stuk Boeles no. 1 (in Friesland gevonden) 1,265 gr.

1 stuk Boeles no. 2 (in Friesland gevonden) 1,27 gr.

¹⁸⁾ P. O. v. d. CHIJS. IXe deel. *De munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche vorsten*. Haarlem 1866.

¹⁹⁾ Onder de in onze lijst vermelde munten bevinden zich ook stukken, die niet tot een bepaalde muntvondst in engeren zin behooren, doch stuks-gewijze gevonden zijn.

²⁰⁾ Dit voorwerp heet bij de Fransche numismaten de „*francoisca*” of werpbijl der Franken; bij v. d. Chijs een *scheepsbijl*.

- c. *Als voren*. Kz. SCI - TRV - DO (St. Trond)
 Rethaan-Macaré II pl. III. 15 (te Domburg
 gevonden) 1,11 gr.
- d. *Als voren*. Kz. LEO - DICO (Luik) Mej. de
 Man. Tijdschr. v. M. en P. VII (1899)
 bl. 159 (te Domburg gevonden) 1,1 gr.

De voorgaande denaren zijn geslagen op den voet van het capitulaire van een te Verneuil gehouden parlement (754/755) waarin bepaald werd, dat in het vervolg niet meer dan 22 schellingen, d.i. $22 \times 12 = 264$ denaren²¹⁾, uit een pond geslagen zouden worden, en dat de muntmeester 1 schelling als muntloon mocht behouden („de moneta constituimus, ut amplius non habeat in libra pensante nisi viginti duo solidos et de ipsis viginti duobus solidis monetarius accipiat unum, et illos alios domino cuius sunt reddat”²²⁾).

Welk pond hier bedoeld was en hoe zwaar dit woog wordt niet opgegeven; wat voor de tijdgenooten duidelijk geweest moet zijn, is dit helaas niet meer voor ons. Velen hebben aangenomen, dat dit pond overeenkwam met het oud-Romeinsche libra van 12 unciae, hiervóór reeds vermeld, en namen aan dat het gewicht van dezen denaar dan 327 gr.: $264 = \text{rond } 1,24 \text{ gr.}$ zilver zou zijn.

²¹⁾ De schelling bestaande uit 12 zilveren denaren wordt reeds vermeld in het capitulaire van Leptines (743) en wordt in de Latijnsche teksten evenals de gouden munt solidus genoemd. Ter onderscheiding noemen wij de rekenmunt schelling, een naam die later in gebruik kwam om een aantal van twaalf munten aan te duiden.

²²⁾ V. D. CHILJS IX, bl. 94. — GABRIEL, op cit., p. 21, volgens BALUZE. *Capitularia I*, bl. 167 en PERTZ. *MONUMENTA GERMANIA. Capitularia I. Hannoverae* (1883) p. 32 § 5. Zie ook A. LUSCHIN VON EBENGREUTH. *Allgemeine Münzkunde* § 28. 3. Anmerkung.

De ervaring leidde echter tot de conclusie, dat dit gewicht wel wat hooger is, want onder de 33 stuks die gewogen zijn door GUÉRARD ²³⁾ (1,06 tot 1,38 gr., met een doorsnede-gewicht van 1,22 gr.) bevonden zich 17 die volgens onze opvattingen te licht waren om in de berekening te worden opgenomen, 12 stuks wogen 1,27 gr., 2 stuks 1,33 gr. en een was er van 1,38 gr. Van de overschietende 16 stuks is het doorsnede-gewicht 1,28 gr.

Indien we met SUHLE ²⁴⁾ aannemen, dat het wettelijk gewicht van deze denaren $\pm 1,3$ gr. was, dan kan het niet anders of het eigenlijke muntpond moet zwaarder zijn geweest. Het is b.v. mogelijk, dat de muntmeester zijn muntloon verkreeg door bijvoeging aan het pond zilver van eenig onedel metaal ten gewichte van 1 schelling aan munten. Dan zou men dus de muntvoet kunnen voorstellen door deze formule $327 \text{ gr.} : (264 - 12) = 1,298 \text{ gr.}$ Daar dit evenwel moeilijk te bewijzen is, zullen wij hierover niet verder uitweiden. Bij een gewicht van 1,3 gr. heeft Pippijn niets anders gedaan, dan het Merovingisch zilvergeld herstellen, en de uitdrukking van het capitulare, hetwelk vermeldt, dat er bevolen wordt *niet meer dan* 22 schellingen uit een pond te slaan, wijst op het feit, dat voordien op onwettige wijze de muntvoet verzwakt was.

B. De tweede soort denaren van Karel den Grooten zijn sedert 781 geslagen en zwaarder dan de vorige. Zij worden in het capitulare van Frankfort (794) „*novi denarii*” (nieuwe denaren) genoemd. Zij moesten „*meri*

²³⁾ M. B. GUÉRARD. *Polyptique de l'abbé Irmion*. Paris 1844.

²⁴⁾ SUHLE in *Wörterbuch der Münzkunde*, uitg. v. Schrötter, s. v. „Denar” ca. 1,30 gr. (hetwelk ongeveer het $\frac{1}{264}$ deel is van het oud-Romeinsche *handels-gewicht*).

et pleniter pensantes" (van zuiver zilver en volwichtig) zijn. De munten van groep A waarvoor zij in de plaats kwamen, voldeden blijkbaar niet aan dien eisch.

Aanvankelijk was als type gekozen een kruis en op de keerzijde het monogram van den koning. Na de kroning als keizer in 800 komen er ook andere typen voor, o.a. met borstbeeld en met een tempel. Deze munten met den tempel, voorzoover ze waarschijnlijk in ons land geslagen zijn, en die de hoofdschotel vormen van de Karolingische muntvondsten in ons land, worden afzonderlijk besproken en zijn opgenomen in groep B bis.

Op welken muntvoet is deze zwaardere soort geslagen? Volgens LE BLANC²⁵⁾ 240 stuks op een pond van 6912 grains = 367,10 gr., hetwelk het pond van Karel den Grooten zou zijn. Dit zou de muntvoet zijn van al de munten van groepen B en B bis. Het theoretisch gewicht der denaren is in dat geval 1,52—1,53 gr. Dit wordt echter op goede gronden bestreden, o.a. door M. Prou²⁶⁾.

GUÉRARD heeft dan ook gemeend, dat het verhoogde pond van Karel den Grooten zwaarder is geweest, en wel 7680 grains = 407,88 gr., zoodat het gewicht van den denaar 1,7 gr. was ($407,88 \text{ gr.} : 240 = 1,7 \text{ gr.}$). SOETBEER, een in zijn tijd bekend metroloog²⁷⁾, had omstreeks 1860 dit vraagstuk weer op het tapijt gebracht en Guérard bestreden. Hij kwam tot een doorsnede-gewicht van 1,50 gr. berekend over 355 denaren. Ook hierbij waren zoowel van

²⁵⁾ LE BLANC. *Traité histor. des monnoyes de France*. Amsterdam 1692. — V. d. Chijs IX, bl. 117. — Wigersma. *Tijdschr. v. M. en P.* XIV (1906) bl. 92.

²⁶⁾ MAURICE PROU. *Monnaies carolingiennes*. Bibliothèque nationale Paris (1896) p. 42 seq.

²⁷⁾ AD. SOETBEER. *Ueber die Münz- und Gewichtsverhältnisse unter den Merovingern und Karolingern*, u.s.w. Hamburg 1858, zie ook *Forschungen z. deutschen Geschichte*. Göttingen IV. 303 ff.

groep B als van groep B bis. Nu zijn deze berekeningen van Soetbeer misschien wel juist, indien men een onderzoek zou willen instellen naar het doorsnede-gewicht van al het Karolingisch zilvergeld, dat in omloop was in de eerste helft der IXe eeuw, en daarbij geen acht slaat op de verschillende typen, maar om een bepaalde muntvoet te onderzoeken lijkt die methode weinig aanbevelenswaardig. We behoeven de gewichtsopgaven van de munten van groep B slechts vluchtig te overzien om reeds te constateeren, dat de meeste meer wegen. Daarom gelooven wij dat Guérard en Prou een juister kijk hierop hebben gehad dan Soetbeer.

a. *Karel de Groote*. Denaar $\pm$ 781—800.

+ CARLVS REX FR. Kruis. Keerzijde: + METVLLQ

In het veld monogram van Karolus.

Rethaan-Macaré. Archief Uitg. Zeeuwsch

Genootschap der Wetenschappen. Middel-

burg 1856. pl. III.18 (gevonden te Dom-

burg) 1,71 gr.²⁸⁾

Als voorgaande. Boeles 61 (gevonden te

Rijs) Assez bien conservé 1,595 gr.

Als voorgaande. v. d. Chijs pl. XII.34 1,6 gr.

Zelfde type. Boeles 93 + MEDIOL (gevonden te Roswinkel) 1,7 gr.

Zelfde type. + DORESTADO. v. d. Chijs, pl. XII.28 1,5 gr.

Zelfde type. + DORESTADO. v. d. Chijs, pl. XII.29 1,5 gr.

²⁸⁾ De toewijzing aan Karel den Grooten is onzeker. Het is mogelijk, dat die van *Melle* (met Metullo) aan Karel den Kalen moet worden toegewezen. Zie BOELES bl. 10—14. De toewijzing van die met Mediol (Milaan) is zeker, immers Karel de Kale heeft daar niet geregeerd, hetgeen ook geldt voor Duurstede (verdwijnt als muntplaats omtrent 863), daar Karel de Kale hier pas macht kreeg in 872.

- b. Lodewijk de Vrome, 814—840. Denaar*
 HLVDVVICVS IMP. AVG. Borstbeeld. Keerzijde:
 XPSTIANA RELIGIO rondom een tempel. Boeles
 12 (Friesche vondst) 1,75 gr.
 Dergelijk type. Keerzijde: AVRELIANVS Boeles
 14 (Friesche vondst) 1,73 gr.
- c. HLVDVVICVS IMP. AVG. Borstbeeld. Keerzijde:*
 DORESTATVS rondom een schip. v. d. Chijs IX,
 pl. XIII.6 1,55 gr.
 Als voorgaande. v. d. Chijs IX, pl. XIII.7 1,7 gr.
 Als voorgaande. v. d. Chijs IX, pl. XIII.7 bis 1,85 gr.
- d. + HLVDVVICVS IMP Kruis. Keerzijde: DOR -*
 ESTA - TVS in het veld. v. d. Chijs IX,
 pl. XIV.21 1,5 gr.
 Als voorgaande. v. d. Chijs IX, pl. XIV.22
 (gevonden te Wijk bij Duurstede) 1,7 gr.
 Als voorgaande. v. d. Chijs IX, pl. XIV.24
 (gevonden te Wijk bij Duurstede) 1,5 gr.
- e. Lotharius I 817—855. Denaar HLOTHARIVS*
 AGVS Borstbeeld. Keerzijde: XPSTIANA RELIGIO
 rondom een tempel. Boeles 15 (in Friesland
 gevonden) 1,75 gr.
 Als voorgaande. Boeles 16 (in Friesland
 gevonden) 1,65 gr.
- f. Pippijn I, koning van Aquitanië 817—838.*
 Denaar + PIPPINVS REX Borstbeeld. Keerzijde:
 AQVITANIAORVM (sic) Tempeltje. Boeles 17 (in
 Friesland gevonden) 1,67 gr.
- g. + PIPINVS RE Borstbeeld. Keerzijde: BRTV -*
 RICES in het veld. Boeles 18 (in Friesland
 gevonden) 1,5 gr.

- h. Lotharius I* 840—855. + HLOTHARIVS IMP. AV.
Kruis. Keerzijde: DOR - ESTA - TVS in het veld.
v. d. Chijs IX, pl. XIV.3 1,6 gr.
Als voren. v. d. Chijs, pl. XIV.4 1,6 gr.
Als voren. v. d. Chijs, pl. XIV.5 1,5 gr.
Dergelijk met PAPIA (Pavia). Boeles 175
(gevonden te Wagenborgen) 1,55 gr.
- i. Karel de Kale* 840—866. + CARLVS RE Borst-
beeld. Keerzijde: in het veld BITV - RICES - +
Boeles 143 (gevonden te Wagenborgen) 1,5 gr.
- j. + CARLVS REX FR.* Kruis met stippen tusschen
de beenen. Keerzijde: XPISTIANA RELIGIO (of
naam der muntplaats) rondom een tem-
pel ²⁹⁾.
Boeles 35 PARISI CIVITAS (gevonden te Oud-
woude) 1,6 gr.
Boeles 56 XPISTIANA RELIGIO (gevonden te
Kimsverd) 1,7 gr.
Boeles 99 AVTISIODERO CIVI (gevonden te Ros-
winkel) 1,55 gr.
Boeles 137 AVRELIANVS stadspoort (gevonden
te Wagenborgen) 1,6 gr.
Boeles 144 REMIS CIVITAS (gevonden te Wagen-
borgen) 1,5 gr.
Boeles 146 XPISTIANA RELIGIO (gevonden te
Wagenborgen) 1,5 gr.

²⁹⁾ Indien het waar is, dat de tempel op de Karolingische munten betrekking heeft op de keizerkroning van Karel den Grooten in de basiliek van St. Pieter te Rome (800), dan lijkt het niet raadzaam deze munten met tempel en koningstitel (REX) aan Karel den Grooten toe te kennen, zooals sommigen willen.

Ter berekening van het doorsnede-gewicht van dit soort munten, voegen wij nog eenige buitenlandsche gegevens toe: Guérard woog 23 denaren van Karel den Grooten, doorsnede-gewicht $30^{89}/_{100}$ grains = 1,64 gr.³⁰⁾.

125 denaren van Lodewijk den Vromen, doorsnede-gewicht $31^{384}/_{1000}$ grains = 1,67 gr.

GARIEL³¹⁾ onderzocht de belangrijke muntvondst van Belvézet: denaren van Karel den Grooten en Lodewijk den Vromen, geslagen in het centrum des Rijks en in Italië. Naar muntplaatsen gesorteerd was het doorsnede-gewicht als volgt:

7 stuks van 34 grains	13 stuks van 31 grains
8 " " $32\frac{1}{2}$ "	17 " " $33\frac{1}{2}$ "
8 " " 33 "	34 " " 32 "
9 " " 32 "	40 " " 33 "
10 " " 32 "	47 " " $28\frac{1}{2}$ "
11 " " 32 à $32\frac{1}{2}$ grains	

De gemiddelde gewichten loopen hier van $28\frac{1}{2}$ grains tot 34 grains (1,51 tot 1,806 gr.). Totaal doorsnede-gewicht $31^6/_{10}$ grain = 1,68 gr., berekend over 204 denaren.

Het doorsnede-gewicht is dus 1,64 à 1,68 gr. Guérard verhoogt dit tot $\pm 1,7$ gr. als theoretisch wettelijk gewicht, en hierin zijn hem vele numismaten gevolgd³²⁾. Wij verkrijgen dan een pond van $240 \times 1,7$ gr. =

³⁰⁾ Laagste gewicht 1,49 gr., 7 stuks van 1,7 gr., hoogste gewicht 1,75 gr. Het is evenwel de vraag of die munten thans nog alle aan Karel den Grooten zouden worden toegeschreven.

³¹⁾ GARIEL, *op. cit.*, p. 65.

³²⁾ GARIEL p. 10 (naar Guérard en Bathlémy) 23 grains = 1,707 gr. — HILLIGER. *Der Schilling* S. 459 = 1,7055 gr. en anderen.

408 gr.³³⁾, hetwelk merkwaardig goed overeenkomt met het jongere Fransche „poids de table”, een koopmansgewicht, dat volgens Grote zelfs nog in de 19e eeuw in gebruik was, o.a. bij de Duitsche kooplieden in Rusland, onder den naam van „Pondus Caroli”.

Niet onvermeld mogen wij laten, dat volgens sommigen het wettelijk gewicht van deze munten nog hooger moet zijn geweest. Zoo meent DIEUDONNÉ³⁴⁾, dat de denaar sedert Charlemagne een wettelijk gewicht van 1,94 gr. heeft gehad. Maar de zwaarste denaar van Karel den Grooten, dien M. PROU vond, woog slechts 1,79 gr. en hoewel het niet ontkend kan worden, dat er van de opvolgers van Karel den Kalen dikwijls zwaardere munten worden gevonden, een enkele zelfs van ongeveer 2 gr., er komen ook veel lichtere voor. Men kan derhalve evengoed aannemen, dat sedert dien tijd de munten minder nauwkeurig werden geslagen, met behoud van denzelfden muntvoet, zoodat het verschil tusschen de lichtste en zwaarste exemplaren groter wordt. Met deze latere munten behoeven wij ons eigenlijk evenmin bezig te houden als met die van het nieuwe type, dat in het *Edictum Pistense* werd voorgeschreven in 864 (met „Gratia Dei Rex”)³⁵⁾, want dit soort munten wordt hier te lande

³³⁾ GABRIEL p. 9 = 7680 grains = 407,88 gr. (Guérard). — DECOUR-DEMANCHE. *Revue numism.* (1912) p. 384 = 408 gr. — GROTE. *Münzstudien* III S. 38 = 409,512 gr. — A. LUSCHIN VON EBENGREUTH. *Allgemeine Münzkunde* (1904) S. 157 § 22,2 = 409,32 gr.

³⁴⁾ A. DIEUDONNÉ. *Quelques hypothèses sur le Sou de 40 deniers et le Sou de 12 deniers*. *Revue belge de numism.* LXII (1920) p. 23 note 1.

³⁵⁾ Deze zouden volgens een hypothese een wettelijk gewicht hebben van 1,82 gr., hetwelk volgens Hilliger reeds onder Lodewijk den Vromen zou gegolden hebben; dit laatste is, zooals we reeds gezien hebben, in strijd met het onderzoek van de gevonden munten.

niet of hoogst zelden gevonden ³⁶⁾). Volgens BOELES volgen op de vondsten, waarbij de munten van Dorestad de overhand hebben, de vondsten uit het begin der 10e eeuw, uitsluitend bestaande uit munten van Straatsburg ³⁷⁾), die van lichter gewicht zijn.

B bis. De denaren *met den tempel*, die geslagen zijn onder de regeeringen van Lodewijk den Vromen (814—840) en Lotharius I (840—855) vormen de hoofdschotel van den inhoud onzer Karolingische muntvondsten. Zij dragen het opschrift *xpistiana religio*, doch een groot gedeelte der stukjes, die onder Lotharius zijn geslagen hebben in plaats daarvan den naam van de muntplaats aldus: *DORESTATVS MON.*

Mr. BOELES ³⁸⁾ schrijft hieromtrent, dat uit dit laatste opschrift duidelijk blijkt, dat we hier te doen hebben met locale munten, die voornamelijk voortkomen uit de muntplaats Duurstede, en dat men ter oorzaak van het overeenkomende maaksel van talrijke stukjes met „christiana religio” kan toegeven dat die in hetzelfde munthuis gemaakt zijn.

Hoewel het bekend is, dat het type ook in vele andere muntplaatsen gebruikt is, moeten de meeste die hier te lande gevonden worden wel in ons land geslagen zijn. Het is opvallend, dat in de belangrijkste muntvondsten van deze soort munten de twee typen in bijna evenredige hoeveelheden voorkwamen ³⁹⁾.

³⁶⁾ Zoover ons bekend alleen een obool te Roswinkel. BOELES, 101.

³⁷⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, op cit. bl. 232.

³⁸⁾ BOELES. *Jaarboek v. M. en P.* II, loc. cit. bl. 14—16.

³⁹⁾ BOELES. *Jaarboek v. M. en P.* II l. c. Zie de muntvondsten IV, *Oudwoude* (1902), VII, *Rijs* (1840), VIII, *Aalsum* (1885) en XXI, *Wagenborgen* (1900).

Over het munthuis van Dorestad merkt Boeles nog op, dat er geen latere munten uit dit atelier bekend zijn dan van Lotharius I (840—855), en dat dus moet worden aangenomen, dat het in dien tijd, tengevolge van de aanhoudende plunderingen door de Noormannen, verdwenen is. De laatste plundering der stad, waarvan de annalen melding maken, had plaats in 863; daarna zal zij wel voorgoed haar beteekenis voor den handel verloren hebben en de aanmunting van geld gestaakt zijn ⁴⁰⁾.

In het algemeen is het gewicht van de Karolingische munten uit de muntvondsten in ons land lager dan bij de Fransche muntvondsten. Dit was ons sedert lang opgevallen, en het scheen ons toe, dat het onderwichtige geld naar het afgelegen Friesland zou zijn afgedreven. Volgens Mr. Boeles, die zoo vriendelijk was mij zijn meening hierover mede te deelen, zou het verschijnsel vooral een gevolg zijn van den aard der te Dorestad geslagen munten, die vanzelf sprekend veel in Friesland circuleerden en dan ook het meest in onze muntvondsten voorkomen. Na ons onderzoek kunnen wij ons met deze zienswijze volkomen vereenigen, omdat juist de bedoelde munten over het algemeen de lichtste blijken te zijn.

Waarom is dit verschijnsel toe te schrijven? Niet officieel kan het genoemde munthuis nog een tijdlang ná 855 hebben doorgewerkt, de laatste geld-typen slaafs navolgende, ook na den dood van den daarop vermelden vorst, zooals dat in die tijden bij goed ingevoerde muntsoorten wel meer gebruikelijk was ⁴¹⁾.

De officieele contrôle zal langzamerhand steeds meer verslapt zijn ⁴²⁾, tengevolge van het optreden der Noor-

⁴⁰⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, op. cit., bl. 232.

⁴¹⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, op. cit., bl. 232.

⁴²⁾ Op gelijke wijze uit zich GABRIEL, op. cit. bl. 113.

mannen. Het type DORESTATVS MON. is toen ook met weinig zorg geslagen. Men herkent nauwelijks den keizerlijken naam in „IOTAMVS”.

Hieronder een lijstje van de gevonden stukken, bestaande uit exemplaren, die blijkens hun gewicht tot de beter geconserveerde behooren.

a. *Lodewijk de Vrome* 814—840. + HLVDVVVICVS IMP. Kruis met (of zonder) stippen tusschen de beenen. Keerzijde: XPISTIANA RELIGIO rondom een tempel.

v. d. Chijs IX, pl. XIII.13, afgerond gewicht 1,7 gr.

v. d. Chijs IX, pl. XIII.8, afgerond gewicht 1,6 gr.

v. d. Chijs IX, pl. XIII.9, afgerond gewicht 1,6 gr.

v. d. Chijs IX, pl. XIII.14, afgerond gewicht 1,5 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 38

(gevonden te Wagenborgen) 1,8 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 38

(gevonden te Wagenborgen) 1,65 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 38

(gevonden te Wagenborgen) 1,6 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 38

(gevonden te Wagenborgen) 1,5 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 37

(gevonden te Wagenborgen) 1,55 gr.

Versl. K.P.K.⁴³⁾ bl. 37

(gevonden te Wagenborgen) 1,45 gr.

Wigersma. Tijdschrift v. M. en P. XIV (1906) 1,62 gr.

b. *Lotharius I* 840—855. HLOTHARIVS IMP., (soms LOTHARIVS, LVTHARIVS, en AGVS i.p.v. IMP.)

Versl. K.P.K. bl. 39 = Boeles 179

(vondst van Wagenborgen) 1,45 gr.

⁴³⁾ Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen enz., *Verslag van den Directeur*. 's-Gravenhage 1901.

Versl. K.P.K. bl. 39 = Boeles 181	
(vondst van Wagenborgen)	1,45 gr.
Boeles 96 (vondst van Roswinkel)	1,76 gr.
<i>c. Dezelfde. LOTARIVS IPNEIRAT (soms IOTAMVS e.d.) Kruis.</i>	
Keerzijde: DORESTATVS MON. rondom den tempel.	
v. d. Chijs IX, pl. XV.13	1,6 gr.
v. d. Chijs IX, pl. XV.17	
(gevonden te Wijk bij Duurstede)	1,55 gr.
v. d. Chijs IX, pl. XV.18	1,55 gr.
v. d. Chijs IX, pl. XV.12	
(gevonden te Wijk bij Duurstede)	1,45 gr.
v. d. Chijs IX, pl. XV.14	1,45 gr.
Archief Zeeland ⁴⁴⁾ , pl. III.23	
(gevonden te Domburg)	1,43 gr.
Verslag K.P.K. bl. 40	
(gevonden te Wagenborgen) = Boeles 155	1,55 gr.
Verslag K.P.K. bl. 40	1,55 gr.
Verslag K.P.K. bl. 40	1,55 gr.
Verslag K.P.K. bl. 40	1,45 gr.
Verslag K.P.K. bl. 40	1,45 gr.
Wigersma. Tijdschrift XIV (1906) fig. 27	1,6 gr.
Wigersma. Tijdschrift XIV (1906) fig. 27	1,5 gr.
Boeles 53 (gevonden te Kimwerd)	1,59 gr.

Van deze soort komen natuurlijk lichtere voor, die we in verband met het door ons vooropgestelde ⁴⁵⁾ hebben moeten uitsluiten. Waarschijnlijk hebben die munten zeer geleden door de bodem-gesteldheid in ons land. Het zilver is daardoor zeer broos geworden en de randen zijn dikwijls

⁴⁴⁾ Archief. Uitg. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Middelburg 1856, 2e verhandeling van RETHAAN-MACARÉ.

⁴⁵⁾ Zie boven bl. 5—6.

afgebrokkeld. De stukken van de groote vondst te Wagenborgen (1900) b.v. waren volgens Mr. Boeles ⁴⁶⁾ in zeer slechten staat. Dit dépôt zou uit het derde kwartaal van de 9e eeuw dateeren en bestond oorspronkelijk uit ongeveer 500 denaren opgetast in stapeltjes van ± 60 stuks los in den grond onder een bouwland.

Het is opvallend, dat de locale denaren met DORESTATVS MON., die blijkens de muntvondsten de laatste producten van het munthuis te Dorestad zijn geweest ⁴⁷⁾, steeds een lager doorsnede-gewicht hebben dan die met XPISTIANA RELIGIO. Hier bedraagt dit:

Groep B bis a—b.:	14 stuks	22,23 gr.,
		doorsnede-gewicht 1,59 gr.
c.:	14 stuks	21,22 gr.,
		doorsnede-gewicht 1,51 gr.

De laatste munten van deze groep (c) voldoen dus werkelijk aan den muntvoet van Leblanc, en dit doet de vraag rijzen of Lotharius I. na het verdrag van Verdun (843), toen het Rijk in drie deelen werd gesplitst, en hem met Midden-Francië o.a. ons land ten deel viel, voor deze streken misschien een nieuwen lageren muntvoet heeft toegestaan, zich aanpassende aan de bestaande toestanden. Deze muntvoet zou dan zijn geweest: $367,10 \text{ gr.} : 240 = 1,5295 \text{ gr.}$ ⁴⁸⁾. In de volgende periode is de officiële muntvoet in het Duitsche rijk daaraan gelijk gebleven ⁴⁹⁾, en het type van den tempel wordt nog lang bij voorkeur gebruikt.

⁴⁶⁾ BOELES. *Jaarboek* II, l.c., muntvondst no. XXI.

⁴⁷⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 232.

⁴⁸⁾ WIGERSMA. *Tijdschrift v. M. en P.* XIV (1906) bl. 92.

⁴⁹⁾ DANNENBERG, o.c., S. 11.

Uit het bovenstaande kan men het volgende staatje samenstellen van het doorsnede-gewicht van goede stukken en het daaruit af te leiden wettelijk gewicht, in grammen.

	gewogen exempl.	doorsnede- gewicht	hoogste individueel gewicht	theor. wettelijk gewicht
GROEP A.				
<i>Pippijn de Korte</i>	45	1,25 50)		1,30
<i>Carloman</i>	5	1,33 50)		
<i>Karel de Groote</i>	15	1,275 50)		
	16	1,28 51)	1,38 51)	
GROEP B.				
<i>Karel de Groote</i>	23	1,64 51)	1,79 52)	1,70
<i>Karel de Groote</i>	204	1,68 50)	1,806 50)	
<i>Lodewijk de Vrome</i>				
<i>Lodewijk de Vrome</i>	125	1,67 51)		
<i>Karel de Kale</i>		1,65 50)	2,03 52)	
GROEP B.BIS.				
<i>Lodewijk de Vrome</i>	14 53)	1,59	1,80	1,70?
<i>Lotharius I.</i>				
<i>Lotharius I.</i>	14	1,51	1,70 54)	1,53
„Dorestatus mon”				

50) Gariel.

51) Guérard.

52) Prou.

53) Er is geen rekening mede gehouden of de Dorestad-munten van groep B (a, c, d, en h), die een ander type hebben, hiertoe behooren. Het is mogelijk, dat die beter in overeenstemming zijn geweest met het wettelijk gewicht van groep B, maar te weinig afzonderlijke gewichten zijn ons daarvan bekend om een oordeel uit te spreken.

54) Vindplaats onbekend (eigen weging).

II. SOLIDUS EN TREMISSIS IN DE LEX FRISIONUM.

Zooals de Lex Frisionum voor ons ligt, is het een opteekening van het volksrecht der Friezen onder Frankischen invloed tot stand gekomen. Het is mogelijk, dat het hoofdgedeelte der Lex uit een ouderen tekst is overgenomen, maar daaromtrent bestaat geen zekerheid. De opteekening moet geschied zijn na de invoering van de rekening naar zilvergeld door Pippijn, maar zooals reeds opgemerkt, zijn er schrijvers, die geneigd zijn bijna overal goud te zien.

Inderdaad kan men toegeven, dat oorspronkelijk de boeten in goud betaald werden, evenals dit toen bij andere Germaansche stammen gebruik moet zijn geweest.

Op enkele plaatsen wordt dan ook in de Lex een solidus aangegeven, die verdeeld was in 3 tremisses (L.F. I,10, IV.8⁵⁵), IX.7, XXII.28, 30, 45 en 77, Add. III.1, 8, 10, 26, 58, 60 en 76), maar deze waren, zooals o.a. een eenvoudige berekening naar L.F. I.10 aantoon, gelijk aan denaren⁵⁶). Beide uitdrukkingen (tremissis en denarius) worden door elkaar gebruikt.

„Tremissis” is evenwel ongetwijfeld een uitdrukking uit vroegeren tijd, toen deze nog hetzelfde beduidde als „triens”, een geslagen gouden munt ter waarde van een derden solidus.

⁵⁵) Bij v. RICHTHOFEN IV.9.

⁵⁶) De vrijé heeft een weergeld van 53 sol. + 1 den., de liet van $26\frac{1}{2}$ sol. + $\frac{1}{2}$ tremissis, hetwelk zooals bekend is de helft van het vorige bedraagt, dus $53 \text{ sol.} + 1 \text{ den.} = 2. (26\frac{1}{2} \text{ sol.} + \frac{1}{2} \text{ trem.})$, waaruit $53 \text{ sol.} + 1 \text{ den.} = 53 \text{ sol.} + 1 \text{ trem. en } 1 \text{ denaar} = 1 \text{ tremissis.}$

Tot omstreeks 650 bestond het Merovingisch-Frankische geld bijna uitsluitend uit gouden munten ⁵⁷⁾; pas daarna wordt de zilveeraanmunting overvloediger. Dit goudgeld bestond in navolging van het laat-Romeinsche muntstelsel uit drie soorten: solidi, semisses en trientes, d.i. heele, halve en derde solidi. De laatste worden in onze streken het meest gevonden en daarbij zijn typen, die aan de Friezen worden toegeschreven ⁵⁸⁾. De semisses komen hier in 't geheel niet voor.

Nu vindt men naast de uitdrukking „solidus”, die in de geheele Lex voorkomt, niet alleen „tremissis” vermeld, maar ook een enkele keer „semis” (Add. II.29, 42). Hiermede heeft men dus zeker geen reële gouden munt op het oog gehad. Daarom zou het geoorloofd zijn dit ook van „tremissis” en „solidus” aan te nemen. Nu kan men wel zeggen, de triens was een gouden munt en kwam veel in ons land voor, dus de solidus, drie van deze muntstukken uitmakende, is een gouden munt geweest, maar daar uit de Lex zelf blijkt, dat een tremissis gelijk was aan een denarius, die toch op de eerste plaats een zilveren munt was, is het even steekhoudend om die bewering om te keeren en te zeggen, dat solidus hier staat voor reenschelling. De uitdrukking tremissis in de Lex Frisionum moet dan beschouwd worden als een aanduiding van het derde deel van een zilverschelling ⁵⁹⁾, die aangeduid wordt met den naam solidus. Wij willen dit nog nader onderzoeken.

⁵⁷⁾ Een uitstekende verhandeling over de goudrijksdom en de muntvondsten van de tweede periode van den terpentijd (400—omstr. 750) vindt men bij BOELES. *Friesland*, o.c., bl. 154—171. De tekst van het in 1866 verschenen enorme werk van Prof. v. d. Ohjs, dat in de meeste bibliotheken voorkomt, is thans op vele punten verouderd.

⁵⁸⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 168.

⁵⁹⁾ BRUNNER. *Handbuch*, o.c., I² bl. 319, 321.

De muntbepalingen in de Lex zijn inderdaad verwikkeld. Doch hoewel het is aan te nemen, dat het geheel der Lex is samengesteld uit bestanddeelen, die in verschillende tijden vóór en gedurende het Karolingische tijdperk zijn ontstaan, is er tusschen deze muntbepalingen toch verband te leggen, zooals nader zal blijken. Op dit punt versterkt ons onderzoek niet de meening van hen, die het er voor houden, dat de Lex een samenvoegsel is van bescheiden zonder eenige samenhang. Haast zouden wij zeggen, dat de muntproblemen, waarvoor wij hier gesteld worden, niet grooter zijn dan die van de Lex Salica en de Lex Ribuaria b.v. Om kennis te nemen van de huidige inzichten daaromtrent verwijzen wij naar een vlot geschreven artikel van A. DIEUDONNÉ, conservator aan de Bibliothèque nationale te Parijs⁶⁰). Dit zal tevens van nut zijn voor een goed begrip der muntverhoudingen in de Lex Frisionum.

Voor ons is het meest van belang, dat hieruit blijkt, dat aan de uitdrukking solidus op eenzelfde tijdstip een verschillende beteekenis werd gehecht, al naar gelang zij voorkwam in de eene of in de andere wet.

Toen het Salische recht nog niet was opgeteekend, werden de boeten in zilveren Romeinsche denarii betaald, maar nadat de Franken den Rijn waren overgestoken en in Gallië kwamen, waar in hoofdzaak goudgeld in omloop was, moest voor elke 40 denarii een solidus (gouden munt van Constantijn den Grooten) gerekend worden. Het is duidelijk, dat dit geen oude denarii zijn geweest, doch munten van licht gewicht en slecht gehalte. Men moet hierin ook geen nauwkeurige omrekening zoeken van financiëelen of commerciëelen aard, maar eenvoudig het

⁶⁰) *Revue belge de numismatique* 1920, pp. 11—26.

aantal denarii door den rechter bepaald, dat eventuëel kon worden neergeteld in plaats van een solidus.

In de 7e eeuw begonnen de Franken zelf in voldoende hoeveelheid dergelijke zilveren munten te slaan, waarvan sommige zelfs het opschrift *DINARIOS* dragen en welke ongeveer 1,30 gr. ($\frac{1}{2}$ siliqua) wegen en hierin was de fictieve denarius van de Lex Salica toen belichaamd.

De jongere Lex Ribuarica, het volksrecht van de Ripuarische Franken, drukt daarentegen alle sommen uit in solidi. Volgens L.R. tit. 36 bedroeg het weergeld van den vrijen Fries 160 solidi, maar in één der handschriften volgt achter den titel een commentaar dat luidt: „quod si cum argento solvere contigerit pro solido duodecim denarios, sicut antiquitus est constitutum” (Als het zich echter voordoet om met zilver te mogen voldoen, voor één solidus 12 denaren, zooals van ouds is vastgesteld). Tusschen haakjes zij opgemerkt, dat het bezwaar dat sommigen er in zien om deze laatste woorden „zooals van ouds is vastgesteld” in hun werkelijke beteekenis op te vatten voor ons zoo zwaar niet weegt. Voorheen waren het Romeinsche denarii, nu de veel lichtere Karolingische, waarvan er eveneens 12 op een schelling gingen. Ook de Lex Baiuvariorum kent een solidus van 12 saigas, d.w.z. Romeinsche denarii ⁶¹⁾ en in dit verband herinnert Dieudonné er aan, dat de Karolingische vorsten van Ripuarische afstamming waren, die evenals andere Germaansche stammen het duodecimale stelsel aanhingen, terwijl de Salische Franken blijkbaar het decimale gebruikten.

⁶¹⁾ Zie o.a. BOELIS. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.e., bl. 92. „Saiga” zou oorspronkelijk de denarius serratus zijn, de getande Romeinsche zilveren denarius uit den tijd der Republiek, doch de naam kan later ook op andere zilveren denaren zijn overgegaan.

Reeds onder Carloman I wordt in het capitulare van Leptines (743) de schelling van 12 denaren vermeld, „solidus, id est duodecim denarii”. Dit kan een glosse zijn, maar het is mogelijk, dat toen de zilverschelling reeds bestond naast den goudschelling, een tiental jaren bestaat hij zeker ⁶²⁾).

Het zoo juist genoemde handschrift wordt gedateerd op den tijd van Pippijn den Korten of het begin der regeering van Karel den Grooten. De denaren moeten dus worden opgevat als denaren van de eerste soort (groep A). De gouden solidus was als gangbare munt bij de Franken feitelijk afgeschaft en werd sedert rond het jaar 700 niet meer geslagen. Hij bestond nog wel, maar werd nadrukkelijk aangeduid als „solidus auri”. De schellingen der Lex Salica („solidi qui in lege habentur”) vertegenwoordigden nu een begrip van 40 Merovingisch-Frankische denaren. Deze waren laatstelijk op te lichten voet geslagen ⁶³⁾ en nu Pippijn het oude gewicht hersteld had op ongeveer 1,30 gr. is het aannemelijk, dat de goudschelling in het gewone verkeer een rekenmunt werd van 36 denaren, want aan de Merovingische denaren, die werden afgeschaft en waarvan er 40 op een solidus gingen volgens de wet, werd dan door elkaar een lagere metaalwaarde toegekend van ongeveer 1,17 gr., immers $1,30 \text{ gr.} \times 36 : 40 = 1,17 \text{ gr.}$ De zilverschelling van Pippijn was namelijk volgens een zeer verspreide theorie gelijkwaardig aan de gouden trienten ⁶⁴⁾. Dit is een van de redenen waarom BRUNNER leert, dat onder Pippijn alle composities en boeten

⁶²⁾ Zie ook boven bl. 9.

⁶³⁾ Boven bl. 10.

⁶⁴⁾ Toegestemd, indien men maar niet beweert, dat de gouden trienten thans solidus heetten.

op een derde der oorspronkelijke metaalwaarde zijn gereduceerd ⁶⁵).

Deze hypothese wordt versterkt door een verzoekschrift van het concilie van Reims (813), om de schellingen van 40 denaren af te schaffen in overeenstemming met de verordening van Pippijn ⁶⁶) („Ut dominus imperator secundum statutum bonae memoriae domini Pippini misericordiam faciat, ne solidi qui in lege habentur per 40 denarios discurrant, quoniam propter eos multa periuria multaque falsa testimonia reperiuntur”). De omstandigheid, dat in de Lex Salica nog altijd de som van 40 denaren een boeteschelling uitmaakte en in de Lex Ribuaria de solidus met een zilverschelling van 12 denaren betaald kon worden was dus oorzaak van vele meeneden en valsche getuigenissen.

Men brengt daartegen in, zegt Dieudonné, dat een geheele reeks titels van de Salische wet onveranderd is overgebracht in de Lex Ribuaria en dat het vreemd is dat eenzelfde boete gesteld werd op hetzelfde getal schellingen, indien de schellingen dezer wetten in een verhouding stonden van 3:1. Hij schrijft dit toe aan het formalisme der rechters, en zegt, dat wij zeker weten, dat men er zich in 't geheel niet mede bezig hield om overeenstemming te brengen tusschen de beide wetten in dit opzicht en dat zij die berecht werden volgens de eene wet steeds 40 denaren hadden neer te tellen voor een schelling, waar de anderen konden volstaan met 12, zelfs ná 781 toen de zilveren denaren een hoogere metaalwaarde hadden bekomen, hoewel zij zich daarover bitter beklagden.

⁶⁵) BRUNNER, o.c., I² S. 338.

⁶⁶) *Conc. Rem.* 813, c. 41. *Mansi* XIV. p. 87. De verordening zelf van Pippijn is echter niet meer aanwezig.

Zoo was het tenminste tot aan het jaar 813. Volgens de opvatting van de rechters waren blijkbaar de gangbare denaren de denaren der Lex Salica en de solidus der Lex Ribuarica de toenmalige zilverschelling; bij het bepalen van een boete konden zij er geen rekening mede houden of de gouden solidus, die geen deel meer was van het muntstelsel, in het verkeer meer of minder denaren werd gewaardeerd dan de wet voorschreef; elke solidus eener boete volgens de Salische wet was voor hen 40 gangbare denaren.

In een capitulaire van 803 wordt dit bevestigd: „Omnia debita quae ad partem regis solvere debent, solidis duodecim denariorum solvant, excepta freda, quae lege Salica scripta est; illa eodem solido, quo ceterae compositiones solvi debent, componatur”⁶⁷⁾. (Alle schulden ten bate des konings moeten gedelgd worden in schellingen van 12 denaren, uitgezonderd het vredegeld in de Lex Salica genoemd, dit wordt gedelgd met denzelfden schelling waarmede men de overige zoengelden moet betalen). Hieruit blijkt, dat de uiteenloopende metaalwaarde der schellingen in de verschillende „leges” reeds toen een onderwerp van discussie zijn geweest op de jaarlijksche meivelden.

Nu wil HILLIGER⁶⁸⁾ dit zoo verklaren, dat met „ceterae compositiones” de zoengelden van de andere volksrechten, dus ook van het Friesche, bedoeld zouden zijn, en dat al die schellingen in 803 gouden solidi waren. Om te bewijzen dat bij de Friezen nog gedurende het Karolingische tijdperk in hoofdzaak goudgeld in gebruik zou zijn geweest,

⁶⁷⁾ *Monum. Germ., Capitularia*, I. Hannoverae (1883) p. 114.

⁶⁸⁾ HILLIGER. *Der Schilling der Volksrechte und das Wergeld*. Histor. Vierteljahrsschrift. Leipzig (1903) S. 218.

wordt ten onrechte de volgende tekst aangevoerd uit een capitulaire van 816, waarin de schelling der Lex Salica wordt afgeschaft: „Ut omnis solutio atque compositio quae in lege Salica continetur inter Francos per duodecim denariorum solidos componatur, excepto ubi contentio contra Saxones et Frisiones exorta fuit: ibi volumus ut XL denariorum quantitatem solidus habeat, quam vel Saxo vel Frisio cum eo litigantis solvere debet” ⁶⁹). (Dat iedere betaling en ieder zoengeld, dat in de Salische wet voorkomt, onder de Franken met schellingen van 12 denaren vergoed worde, uitgezonderd indien er een rechts-geding ontstaan is tegen Saksen en Friezen: daar willen wij dat de solidus een som van 40 denaren bevat, welke een Sakser of een Fries, met hem (een Salischen Frank) in een geding gewikkeld, moet betalen). De woorden „quae in lege Salica continetur” zeggen reeds dat dit alles betrekking heeft op de Lex Salica en wel niets te maken heeft met het Friesche volksrecht, hetwelk in dit geval niet gold. Men liet de oude verhouding tusschen Saliers en Saksers-Friezen voorloopig onveranderd.

Hoe het ook zij, zeker is dat de metaalwaarden van gelijke boeten naar omstandigheden zeer uiteen konden loopen en dat er ook geen reden is om het onmogelijk te achten, dat de Friezen behalve hun eigen volksrecht ook hun eigen kleine schelling hebben behouden, met uitzondering van sommige gevallen, die de koning zich had voorbehouden, zooals dat in de Lex Frisionum dan ook tot uitdrukking komt in de negenvoudige weergelden en vredegeden. In die gevallen werd de te betalen som op de effectieve metaalwaarde gebracht door multiplicatie van de bekende boetebedragen.

⁶⁹) *Mon. Germ., o.c., L.L.I., p. 85. Cap. Ticin.*

Zooals uit de Lex Frisionum zelf blijkt, en zooals nog nader zal worden uiteengezet, was in deze wet de reken-schelling slechts het derde deel van de Frankische en dus aanmerkelijk kleiner. Hoe is dit te verklaren? Ten bewijze bezitten we alleen maar het doode materiaal der munten als gelijktijdige getuigen, maar wij meenen, dat de volgende numismatische verklaring aanneembaar is, die wij echter gaarne prijsgeven voor een andere, indien beter gedocumenteerd.

Het goud, dat de Germanen hoofdzakelijk uit roof moeten hebben verkregen, was in de 8e eeuw in West-Europa steeds zeldzamer geworden, zoodat langzamerhand het zilvergeld de plaats innam van het goudgeld. Het verdwijnt naar het Oosten in ruil voor verschillende levensmiddelen en producten, en daar de handel noch de mijnen in onze streken goud opleverden, konden steeds minder gouden munten geslagen worden ⁷⁰⁾. Er waren nog pogingen gedaan om de goudmunt op een lager gewicht te slaan, doch dit mocht niet baten.

Onder deze omstandigheden moest het goudgeld agio gaan doen; de prijs van den geslagen gouden solidus bedroeg meer denaren dan hij volgens de aangenomen rekening inhield. Dit economisch verschijnsel is in de geldgeschiedenis meermalen voorgekomen en meestal heeft men dan een nieuwe munt in omloop gebracht, die met een der onderdeelen van het rekensysteem (meestal de eenheid) overeenkwam. Wij vermoeden, dat de gouden solidus zoodanig in waarde was gestegen, dat hij ongeveer drie goudschellingen (rekenmunt) waard was, want de

⁷⁰⁾ MAURICE PROU. *Monnaies mérovingiennes*. Catalogue de la Bibliothèque nationale. Paris (1892) Introduction p. CV.

gouden solidus, tengevolge van het agio niet meer verbonden aan den solidus-rekenmunt, kon onbeperkt stijgen. De vraag kon nu opkomen of men in bepaalde gevallen met een reële munt (solidus) of met een fictieve munt (goudschelling) moest betalen.

Toen de Karolingers aan de macht kwamen was het muntwezen aldus ten zeerste verward en moesten zij, evenals op andere onderdeelen van het landsbestuur, hierin orde scheppen. Pippijn wilde dit bereiken door alleen zilvergeld aan te munten en te decreteeren, dat men voortaan zou rekenen met een zilverschelling van 12 denaren, de denaar als eenige geslagen munt. Deze rekenmunt zou gelijkwaardig zijn aan en in de plaats komen van de bestaande rekenmunt (goudschelling), die zooveel verwarring stichtte. Reeds het wegvallen van de vraag naar goud voor muntdoeleinden moet echter den prijs van dit metaal gedrukt hebben en een gunstigen invloed hebben gehad op de verbetering van het muntwezen.

Daarenboven werd de muntvoet van den denaar versterkt, want de muntmeesters, die tot dat tijdstip vrijwel onafhankelijk geweest waren, hadden dezen verzwakt. Hierop kreeg de koning meer invloed.

Daarom is de reeds hierboven ⁷¹⁾ vermelde veronderstelling, dat Pippijn den zilverschelling heeft ingesteld als het derde deel van een solidus, toen deze de waarde had van 36 denaren van den versterkten muntvoet, zoo aantrekkelijk, temeer omdat deze maatregel blijkbaar zijn sporen heeft nagelaten in de Lex Frisionum. De maatregel was echter niet voldoende om alle moeilijkheden op te lossen, want wij hebben gezien, hoe de rechters de letter der wet opvatten.

⁷¹⁾ Boven bl. 27.

Het weergeld der vrije Friezen ⁷²⁾ bedraagt volgens L.F. I 53¹/₃ sol., precies uitgerekend, zonder afronding, het een-derde gedeelte van 160 sol. Het is niet aan te nemen, dat het van af het begin op een gebroken getal is vastgesteld geweest. Het cijfer 160, dat men hiervoor vindt in de Lex Ribuaría, zal het oorspronkelijke zijn geweest ⁷³⁾, en oudtijds moest dit in gouden solidi betaald worden. Maar zooals wij gezien hebben, kon dit reeds volgens de Lex Ribuaría in zilver geschieden.

Het moet wel zóó zijn geweest, dat ook de boeten in Friesland ten tijde van Pippijn naar evenredigheid op een derde verminderd zijn geworden, maar omdat men hier niet onmiddellijk de Franken heeft nagevolgd in de afschaffing van de rekening naar goudgeld, heeft hier een omrekening plaats gehad, terwijl bij de Franken de cijfers konden blijven bestaan, daar de solidi eenvoudig tot zilverschellingen werden verklaard. Niet omdat in Friesland het goud toen overvloediger was dan in Frankenland, maar eerder omdat zij niet gaarne van hun oude gebruiken afstapten om nieuwigheden in de geldrekening in te voeren. De laatste Friesche trienten zijn dan ook van zeer slecht allooi. In overeenstemming daarmede bericht Mej. M. G. A. DE MAN, dat van de 36 trienten van Dorestad, die het Museum te Middelburg bezit, er 14 van zoo slecht gehalte zijn, dat men ze voor zilverstukjes zou houden ⁷⁴⁾. Het uiterlijk van deze stukjes, dat steeds ruwer wordt, doet vermoeden, dat ze nog langen tijd na den dood van den muntmeester Madelinus, wiens naam er op vermeld

⁷²⁾ Om practische redenen gebruiken wij in onze redencering hoofdzakelijk het weergeld van den vrije, zooals in hoofdstuk IV, bl. 41/42, nader zal worden uiteengezet.

⁷³⁾ Boven bl. 26. — Heck. *Die Entstehung*, o.c., S. 112.

⁷⁴⁾ *Tijdschrift voor M. en P.* VII (1893) bl. 116. — Zie ook v. d. CHIJNS IX, pl. IX. 24—30.

staat, zijn geslagen en gedurende zeer langen tijd zijn aangemunt, en ook na 750 eenigen tijd gecirculeerd hebben ⁷⁵⁾. Het zijn dus volgens deze zeer bevoegde autoriteit geen valsche stukjes uit dien tijd, maar munten die gewoon gecirculeerd hebben.

Ten slotte was de goudaanmunting in het geheel niet meer mogelijk. Door de slechte kwaliteit van de geslagen eenheid (daar de Friezen niet van de goudcirculatie waren afgestapt, hadden deze trienten de waarde van een schelling) was de werkelijke waarde van den rekenschilling reeds aanmerkelijk gedaald. Nu er geen munt meer was aan welker metaalwaarde de rekenschelling zijn waarde kon toetsen zou devaluatie niet meer te stuiten zijn geweest. Men kan wel zeggen, dat de Friezen toen hun rekenschelling, in tegenstelling met de Franken, aan zijn lot hebben overgelaten, zoodat de rekenschelling veel dieper zonk dan bij de Franken. Waarschijnlijk was dit voor de Friezen een geheel nieuw economisch verschijnsel, waarmede zij geen raad wisten. De tijd van de middeleeuwsche systemen van fictieve rekenponden was nog lang niet aangebroken en daarom kon men zich een rekenschelling niet anders voorstellen dan gebaseerd op een of andere gangbare munt als eenheid. Toen was ook voor de Friezen het oogenblik aangebroken om een zilveren munt als zoodanig aan te nemen.

III. DRIEVOUD EN NEGENVOUD IN DE LEX FRISIONUM.

Reeds aan het begin bij tit. I der L.F., die tot het oudste en meest oorspronkelijke gedeelte behoort ⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ BOELES, *Friesland voor de 11e eeuw*, o.c., bl. 231.

⁷⁶⁾ L. DE GEER bl. 187.XI.

staat: „Incipit Lex Frisionum, et haec est simpla compositio” (Hier begint de L.F., en dit is het enkelvoudig weergeld); dit veronderstelt ook een meervoudig weergeld. Bij Add. III staat verder: „Hoc totum in triplo componatur” (Dit wordt geheel met het drievoud gezoend). De eerste woorden „incipit” tot en met „et” zouden door Herold zijn toegevoegd, doch uit de Lex zelf reeds blijkt het bestaan van de verdrievoudiging genoeg.

Heck meent contra Brunner c.s., dat dit niet numismatisch verklaard moet worden. Ons onderzoek stemt echter met het gevoelen van Brunner overeen.

Waaraan heeft dan die verdrievoudiging der boetebedragen haar ontstaan te danken, en wanneer heeft zij plaats gegrepen?

Men heeft in het voorgaande hoofdstuk gezien, dat onder Pippijn omstreeks het midden der 8e eeuw, bij de invoering van de rekening naar zilvergeld in het Frankische rijk, de boeten op een derde deel der metaalwaarde werden teruggebracht met behoud der cijfers van de boetebedragen, maar hoe daarentegen de Friezen, daar zij nog steeds met goud rekenden, die cijfers in de wet naar evenredigheid hebben verlaagd. Toen zij overgingen op de rekening naar zilver moest de vroegere verlaging, die had plaats gegrepen toen de Frankische schelling nog 12 *oude* denaren waard was, weer ongedaan gemaakt worden ⁷⁷⁾.

In plaats van nu bij de opteekening der wet de bedragen te verdrievoudigen (door b.v. het weergeld van den vrije weder op 160 schellingen te stellen) heeft men een anderen weg gekozen om hetzelfde doel te bereiken, n.l. door eenige opschriften, welke waarschuwen, dat de cijfers betrekking

⁷⁷⁾ De redeneering komt practisch overeen met die van BRUNNER *Op. cit.* I², S. 338.

hebben op enkelvoudige weergelden en boeten, en deze verdrievoudigd moeten worden. Het formalisme was blijkbaar oorzaak, dat men de wet nu niet meer veranderde. Het was een administratieve maatregel van practischen (en niet van fiscaalen) aard. De Frankische overheid had geen reden zich daarmede in te laten. Zoo zegt b.v. BOELES: „De boete, die naar aanleiding van bijkans alle vergrijpen, „door het slachtoffer of diens magen van den dader en „diens verwanten kon worden geëischt, had meer het „karakter van een schadevergoeding voor onrechtmatige „daden dan van onze geldboeten voor strafbare feiten, „welke laatste immers uitsluitend vloeien in den zak van „den fiscus, niet in dien van de beleedigde partij” ⁷⁸).

De Friezen waren wel onderworpen, en de Franken hadden aan de wet, die toen werd opgeschreven, vele bepalingen van vreemden oorsprong toegevoegd, maar de kern bleef toch Friesch, en voor de Friezen zal de Friesche schelling een Friesche schelling zijn gebleven, al was deze intusschen dan nog zoo in waarde gedaald.

Daarom werd op deze wijze wèl de oude hoogte van het eigen weergeld bereikt, maar de metaalwaarde was slechts het *negende* deel van de vroegere goudbedragen, en het *derde* deel van het bedrag, dat het zou zijn in overeenstemming met de reductie van Pippijn. Want de schelling in het hoofdbestanddeel der Lex was gelijk aan drie denaren (Frankisch geld, volgens de algemeene opvatting) en daar het hoofdbestanddeel, volgens Brunner, omstreeks den tijd van den in 802 in Aken gehouden Rijksdag zou zijn opgeteekend, kunnen het niet anders zijn geweest dan de „nieuwe” denaren van Karel den Grooten, die reeds omstreeks 781 waren ingevoerd.

⁷⁸) BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 204.

De oude schelling van 12 denaren kwam overeen met 9 nieuwe denaren, en zoo was het derde deel van den ouden schelling 3 nieuwe denaren ($3 \times 1,7 \text{ gr.} = 4 \times 1,275 \text{ gr.}$ ⁷⁹⁾). Door verdrievoudiging werd aldus een boete van een zeker aantal Friesche schellingen gebracht op de metaalwaarde van een evengroot aantal oude Frankische schellingen. De Friezen hadden aldus niet alleen hun eigen muntsysteem, maar ook hun eigen weergeld en hun eigen volksrecht behouden. De schelling werd als vanouds in drie tremissen onderverdeeld; hij was thans weder een rekenmunt, waarvan de eenheid een geslagen munt was, die als rekenmunt, het derde deel van den schelling, evengoed tremissis genoemd kon worden, hoewel zij als geslagen munt een denaar was. Zoolang de geslagen munt geacht kon worden overeen te stemmen met den wettelijken muntvoet, kon de zilverschelling niet dalen, doch men heeft gezien, dat juist de denaren die in ons land het meest in omloop waren aan dien eisch niet bleven voldoen. Hoedanig de gevolgen hiervan waren kan beter in een ander hoofdstuk onderzocht worden.

De negenvoudige compositio vindt men ook op eenige plaatsen in de Lex terug. L. DE GEER ⁸⁰⁾ zegt hierover: „Wij vinden die vooreerst in tit. VII.2, als iemand eens „anders huis in brand steekt om den bewoner naar buiten „te drijven en hem dan doodt, waarbij uitdrukkelijk staat „aangeteekend: „haec constitutio ex edicto regis proces- „sit”, en wij dus op een Frankische verordening, waar-

⁷⁹⁾ Als theoretisch wettelijk gewicht vonden wij boven (bl. 10) rond 1,3 gr. Thans, nu deze oude denaren bestemd waren om uit het verkeer te verdwijnen, is een zoo geringe afronding naar beneden best verklaarbaar.

⁸⁰⁾ L. DE GEER, bl. 182.

„schijnlijk van Karel den Grooten, gewezen worden als „grond dezer bepaling. Des gedooden compositio moest in „dit geval negenmaal voldaan worden”.

Deze boete van negen weergelden is een vredegeld („ad fredam novies componat weregildum suum”), dat aan den koning moest opgebracht worden in schellingen van 12 denaren ⁸¹⁾, hetgeen bereikt werd door de verdrievoudiging. Een negenvoudig weergeld was dus een drievoudige „leudis”. Overal waar bij een boete vermeld staat „ad partem regis” of „ad partem dominicam” moest die boete betaald worden in schellingen van 12 denaren ⁸²⁾.

L. DE GEER brengt hiermede ook in verband L.F. XVIII over de zondagsrust: „Overtreding daarvan werd „ultra „Laubachi” (in Oost-Friesland) beboet met 12 sol., in het „overige Friesland („alia loca Fresia”) slechts met 4 sol. „In de streken ultra Laubachi, die eerst in 785 onderworpen werden en waar het Christendom toen eerst is ingevoerd” ⁸³⁾ werd deze boete door den koning opgelegd en berekend naar Frankisch geld, dus driemaal zoo hoog.

Ook in andere volksrechten zijn deze verhoogde boeten bekend, maar als daar die boeten gewoonlijk niet boven het drievoudige uitgaan en ook voor moord slechts een drievoudige boete opgelegd wordt, zoo heeft de Lex Frisionum zonder uitzondering in al deze gevallen een negenvoudige boete en een negenvoudig weergeld ⁸⁴⁾, omdat de boeteschelling der Lex zoo laag was.

⁸¹⁾ Boven bl. 29, *capitulare* 803.

⁸²⁾ L. F. III. 2—4, 8; IX.1, 8, 14—17; X.1; XIV.3, 7; XVII.4, 5; XIX.2; XXI.1; XXII.65, 82. *Add.* I.2, III.76 en VII.1.

⁸³⁾ L. DE GEER bl. 183.

⁸⁴⁾ Vergel. HECK. *Die Entstehung* o.c., S. 70, die dit juist aanhaalt in verband met zijn polemiek (contra Brunner) over de numismatische verklaring van het drievoud en het negenvoud. Zie o.a. L.F. VII.2, 3; XVII, 1—3; XXI.1, 2.

Dit is o.i. een duidelijk bewijs, dat de drie- en negenvoudige boeten in de L.F. alleen numismatisch verklaard kunnen worden.

De graven en degenen, die in dienst van den koning of onder diens speciale bescherming stonden, genoten een drievoudig weergeld in de volksrechten. In de L.F. is dit weder een negenvoudig vredegeld. Men vindt dit in L.F. XVII.2—3 met het bovenschift „Hic bannus est” (dit is de ban), waar braak van den kerkvrede, doodslag in de hoeve van den hertog (in *curte ducis*) en doodslag van den hertogelijken missus met een zeer hooge boete bedreigd worden, hetwelk ons volgens BRUNNER⁸⁵⁾ waarschijnlijk terugvoert op een decreet, dat in de jaren 743—751 ontstaan is. (De bepalingen van dat decreet zijn dus later in de L.F. opgenomen). Indien dit zoo is, dan moet hier o.i. bij uitzondering bedoeld zijn een vredegeld dat gelijk was aan het negenvoud van de leudis of het volle weergeld (9×160 sol.) volgens Frankisch recht („*novies freda ad partem dominicam*”).

Voor zoover het braak van den kerkvrede betreft, komt L.F. XVII.3 geheel overeen met den aanhef van den Latijnschen tekst van de tweede der Zeventien Friesche Keuren (± 1000). Daar wordt bericht hoe hoog voorheen (in de L.F.?) het vredegeld was wegens braak van den kerkvrede, maar uit de strekking van de verdere bewoordingen dezer keur kan men opmaken, dat het toen niet meer zoo hoog was.

De bedoelde aanhef luidt: „*Pax omnibus ecclesiis et omnibus Deo devotis sub pena LXX et duorum talentorum*” (Vrede zij allen kerken en allen Gode-gewijden op boete van 72 ponden).

⁸⁵⁾ BRUNNER. *Handbuch* I. S. 479.

Tegenover het vredegeld van een negenvoudig weergeld (9×160 sol.) van de L.F. XVII.2 staan hier de 72 pond (9×8 pond) van de tweede keur ⁸⁶⁾, en daar wij weten, dat 1 pond = 20 schellingen, komt dit geheel daarmede overeen ⁸⁷⁾.

In eenige titels zou een dubbel weergeld voorkomen, hetgeen eenigszins in strijd zou zijn met de numismatische verklaring van het drievoud en het negenvoud. Men vindt dit b.v. in Add. IX. 1, maar daar is sprake van een dubbele compositie met een weergeld als fredum, het geheel is dus weder een drievoud (leudis).

Het duplum komt ook voor in de titels over diefstal, brand, roof enz. (L.F. III.2—4, VII.1, VIII.1—2, XVII.4); hier moet echter de boosdoener niet een dubbel weergeld betalen, maar de veroorzaakte schade dubbel vergoeden en als fredum een weergeld betalen. In L.F. XIV.3 vindt men een vredegeld van een dubbel weergeld ten bate des konings („ad partem regis”). Deze verdubbeling heeft slechts betrekking op de hoogte van het vredegeld en is derhalve in 't geheel niet met onze uitlegging van de verdrievoudiging van het weergeld en de daarvan afgeleide boeten in strijd.

IV. DE DENAREN IN HET HOOFDGEDEELTE DER LEX FRISIONUM.

In de Lex komen meerdere aantekeningen of zoo men wil kantteekeningen (zgn. glossen) voor, die bij Herold met kleinere cursieve letter gedrukt zijn, waarvan L. DE

⁸⁶⁾ BRUNNER. *Handbuch* II (1928) § 131, bl. 757.

⁸⁷⁾ Dit zal in hoofdstuk VI nog nader worden behandeld.

GEER meent dat ze ook in het handschrift, dat door Herold gebruikt werd, als zoodanig te herkennen zijn geweest ⁸⁸⁾.

Sommige dezer aantekeningen ontstonden in West-Friesland, daar de glossator eenige keeren de uitdrukking „cis Fli” (aan deze zijde van het Vlie) gebruikt, hetgeen de streken van West-Friesland beteekende ⁸⁸⁾.

Deze aantekeningen zijn voor het onderzoek naar de munten van groot belang, want in eenige ervan bij L.F. I.10 en bij die in Add. III.73 en 78 wordt over een *nieuwe munt* gesproken. Bij L.F. I.10 leest men: „Inter Fli et Sincfalam weregildus nobilis C solidi, liberi L, liti XXV. solid. denarii III novae monetae” (Tusschen Vlie en Zwin is het weergeld van den edele 100 schellingen, van den vrije 50, van den liet 25, de schelling 3 denaren van de nieuwe munt).

Uit den tekst van L.F. I, uit de bovenstaande aantekening en uit de tweede aantekening bij L.F. I.10 is te lezen, dat het weergeld in de drie gebieden als volgt was:

Midden-Friesland	nobiles	80,	liberi	53 $\frac{1}{3}$,	liti	26 $\frac{2}{3}$ sol.
West-Friesland	nobiles	100,	liberi	50,	liti	25 sol.
Oost-Friesland	nobiles	106 $\frac{2}{3}$,	liberi	53 $\frac{1}{3}$,	liti	26 $\frac{2}{3}$ sol.

Een opmerkelijk verschil bestaat alleen bij het weergeld der edelen; dit te verklaren zou ons echter te ver voeren. De weergelden der liberi of vrije Friezen loopen minder uiteen, en die van de liti of hoorigen zijn daarvan telkens juist de helft. Voor West- en Oost-Friesland is het weergeld van de vrijen ook juist de helft van dat der edelen. Alleen in Midden-Friesland is het weergeld van den edele slechts de helft hooger dan van den vrije.

Wij zullen hier alleen het enkelvoudig weergeld van den vrije in het oog vatten. Wij kunnen dit doen omdat dit

⁸⁸⁾ L. LE GEER bl. 190, 191.

weergeld de norm was van het boetestelsel. Immers, de epilogus van de Lex vangt aan met de woorden: „Haec omnia ad liberum hominem pertinent” (Dit alles betreft den vrijen man)⁸⁹⁾ en in Add. III.58 wordt in een aantekening het eerst het weergeld van den liber en daarna pas dat van den edeling genoemd, terwijl in Add. III.71 onder de uitspraken van Saxmundus nog eens staat: „Hae omnes compositiones liberi hominis sunt” (Al deze zoengelden zijn van den vrijen man). VON RICHTHOFEN zegt dan ook⁹⁰⁾: „Omnibus in Germaniae legibus medii aevi weregildum hominis liberi est fundamentum” (In alle Germaansche middeleeuwsche wetten is het weergeld van den vrijen man de grondslag).

Zooals men gezien heeft is het weergeld der vrijen in Midden-Friesland en Oost-Friesland aan elkander gelijk. Een afwijking vindt men in West-Friesland, maar dit is hierdoor te verklaren dat het weergeld daar bepaald is in nieuwe denaren, zooals men uit den hierboven aangehaalden tekst kan zien. De schelling heet daar te zijn drie nieuwe denaren. Bij de andere gebiedsdeelen is aangaande den schelling niets naders bepaald, zoodat wij die gevoegelijk boete-schelling of „schelling der Lex” kunnen noemen, en de daarbij behorende denarius den „denaar der Lex”.

BRUNNER⁹¹⁾ neemt aan, dat het weergeld der vrijen in elk der drie gebiedsdeelen hetzelfde is geweest; dit wordt in de Lex trouwens bevestigd, want in de aantekening bij Add. III.58 wordt het enkelvoudig weergeld van den vrije in West-Friesland weder even hoog gesteld als in de

⁸⁹⁾ Zie L. DE GEER p. 39, noot 2, waaruit blijkt dat v. RICHTHOFEN aanneemt, dat dit gedeelte in het origineele document stond.

⁹⁰⁾ *Ibidem* p. 61, noot 22.

⁹¹⁾ BRUNNER. *Handbuch* I² S. 338.

andere gebiedsdeelen, op $53\frac{1}{3}$ sol., maar daar zijn alle solidi natuurlijk solidi van de Lex.

Het verschil tusschen de weergelden der vrijen in Midden- en West-Friesland in de aantekening bij L.F. I.10 moet dus zijn voortgekomen uit een omrekening van schellingen der Lex in schellingen van 3 nieuwe denaren. De verhouding tusschen beide weergeldbedragen is $53\frac{1}{3} : 50 = 16 : 15$. Hæck noemt dit verschil onbelangrijk, maar wij gelooven dat een verlaging van $6\frac{2}{3}\%$ toch wel eenige beteekenis heeft, en er dus een verklaring voor gevonden moet worden.

Bijna alle onderzoekers, die zich met de munten in de Lex hebben bezig gehouden, en die zich op het standpunt stelden, dat de denaren die in de Lex genoemd worden zilveren munten voorstellen, hebben de munten van groepen B en B bis (zie hoofdstuk I) aangewezen als de reële eenheden van de schelling der Lex. Wij stemmen hiermede in.

Aanvankelijk was de muntvoet van al deze munten gelijk, maar het gewicht van de denaren met den tempel (B bis) werd allengs verzwakt. Van af het tijdstip, dat dit type bij voorkeur in onze streken gangbaar was en daar ook geslagen werd, was dit de denaar der Lex geworden, maar toen het waardeverschil tusschen de munten van beide groepen bekend werd kon men, indien men betaalde met volwichtige „denarii novae monetae” (denaren van de nieuwe munt) en die dus beter voldeden aan den voorgeschreven muntvoet het weergeld voldoen met 50 sol. in plaats van $53\frac{1}{3}$ sol. Onder deze nieuwe denaren, die eigenlijk ouder (eerder ingevoerd) waren dan de denaren met den tempel, moeten wij dan verstaan die van groep B, zooals die het eerst door Karel den Grooten omstreeks het jaar 781 zijn ingevoerd en door Alcuin in

een brief van 796 „denarii de nova moneta” genoemd worden⁹²⁾. Men was zich dus, toen de aantekening bij L.F. I.10 geplaatst werd, van dit waardeverschil bewust, en daarom begrijpen we niet hoe Heck kan zeggen: „Die Münze der Lex ist selbst schon die nova moneta”⁹³⁾ en verder blijft pleiten voor eenheid van munt.

Neen, de oorspronkelijke denaar der Lex was eerst wel in gewicht gelijk geweest aan den nieuwen denaar van 1,7 gr., doch werd nu gewaardeerd op $15:16 \times 1,7 \text{ gr.} = 1,59375 \text{ gr.}$ Dit gewicht stemt zoo merkwaardig overeen met het door ons gevonden doorsnede-gewicht der hier te lande gevonden exemplaren van de „Christiana religio”-munten met den tempel⁹⁴⁾, dat de aantekeningen bij L.F. I.10 o.i. wel geplaatst moeten zijn, toen het nog grootere onderwicht van de munten met den tempel, die het opschrift „Dorestatus mon.” dragen, nog geen invloed verkregen hadden op het gemiddeld gewicht van het omloopende numéraire. Wellicht vindt die aantekening haar oorzaak in een niet geslaagde poging om de eenheid van munt te herstellen door instelling van een omrekeningsnorm. Als dit zoo is, moet dit omstreeks het einde van de regeering van Lodewijk den Vromen (814—840) of in het begin van die van Lotharius I (840—855) zijn geschied.

Spoedig daarop (bij het verdrag van Verdun, 843) maakt ons land deel uit van het Midden-rijk en wordt van West-Francië (het eigenlijke vaderland van de nova moneta) gescheiden. Niet lang daarna, hebben gebeurtenissen plaats, die waarschijnlijk nadeelig geweest zijn voor de stabiliteit van het inheemsche geld; in 850 nl.

⁹²⁾ BRUNNER. *Handbuch* I. S. 316.

⁹³⁾ HECK. *Die Entstehung*. S. 85.

⁹⁴⁾ Boven bl. 21.

wordt Rorik de Noorman opnieuw beleend met Dorestad en eenige andere graafschappen in Fresia. De bescherming van dit gebied aan de monden van den Rijn werd nu aan dezen indringer opgedragen. Het bewind van Rorik bleef voor de staatkundige ontwikkeling van Noord-Nederland niet zonder beteekenis ⁹⁵⁾. Ook voor de munten is het waarschijnlijk van invloed geweest ⁹⁶⁾.

Onze opvatting is dus de volgende: oorspronkelijk was de nova moneta de „denaar der Lex”, maar na 800 was de denaar met den tempel hier het meest gangbaar, en zooveel als de landsmunt geworden. Toen deze het eerst werden ingevoerd, was de metaalwaarde van beide gelijk. Het ongeluk wilde, dat deze munten, voor zoover ze hier te lande geslagen werden, door de verslachte contrôle op de munthuizen, die ver afgelegen waren, op te lichte voet geslagen werden. Daar men de boeten evengoed met deze denaren kon betalen, werd daaraan natuurlijk de voorkeur gegeven ten nadeele van den ontvanger. Zoo was er een verschil in waarde ontstaan tusschen de munten met den tempel en de andere typen.

Men zou zich af kunnen vragen, waarom in de aantekening bij L.F. I.10 dan alleen voor West-Friesland het weergeld in moneta nova is omgezet. Het antwoord moet luiden, omdat alleen dit weergeld voor den Westfrieschen glossator van belang was.

Waarom dan het weergeld van West-Friesland in Add. III.58 wederom is uitgedrukt in schellingen van Lex, zouden wij willen beantwoorden met de veronderstelling, dat de schrijver daarvan geen West-Fries was, want die

⁹⁵⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 222.

⁹⁶⁾ Boven bl. 18—21.

aanteekening begint met: „Apud occidentales Fresiones” (Bij de West-Friezen). Hoewel Prof. DE GEER blijkbaar aannam, dat alle kantteekeningen in onze Lex in West-Friesland ontstonden ⁹⁷⁾, maken deze woorden op ons den indruk, dat die kantteekenaar bij Add. III.58, zich zoo niet zou hebben uitgedrukt als hij zelf een West-Fries was. Wij merken daarbij op, dat in de aanteekeningen bij L.F. I.10 „Inter Fli” geschreven wordt en in die van Add. III.58 „Inter Flehi”, hetgeen reeds op een andere hand wijst.

De „denarii veteres” (oude denaren), die alleen genoemd worden in L.F. XV, zijn ongetwijfeld die van groep A en misschien evenzeer de soorten, die bekend staan onder den naam sceattas ⁹⁸⁾. De toevoeging „vetus” heeft niet zoozeer betrekking op den ouderdom der munten dan wel op het niet meer bezitten van munteigenschap; zij hebben nog slechts de ruilwaarde van het metaal ⁹⁹⁾.

Er is in L.F. XV dan ook sprake van munten per gewicht ¹⁰⁰⁾, van werkelijke ponden en onsen, want hoewel het bekend is, dat eenige eeuwen later in de Friesche rechtsbronnen veel gewag gemaakt wordt van een Enze (ons) als rekenmunt, het is wel zeker, dat hiervan in de Lex Frisionum nog geen sprake kan zijn.

⁹⁷⁾ L. DE GEER bl. 191.

⁹⁸⁾ L. DE GEER, p. XXXIX: „denarii veteres, i.e. ex longo tempore in Frisia usitati, qui non sunt denarii Franconici (denarii veteres zijn sedert langen tijd in Friesland gebruikte, doch geen Frankische denaren) kan alleen op sceattas worden toegepast, indien men de gouden munten uitsluit.

⁹⁹⁾ *Wörterbuch der Münzkunde*, op. cit., s.v. „Denarii antiqui, denarii veteres”.

¹⁰⁰⁾ Over het voorkomen van munten per gewicht in de rechtsbronnen, o.a. BRUNNER. *Handbuch* I. S. 321.

Het weergeld van Oost-Friesland bedraagt hier voor den vrije $5\frac{1}{2}$ pond (L.F. XV.2: „Compositio liberi, librae V et dimidia, per veteres denarios”). Prof. de Geer zag hierin een dubbel weergeld, want zeide hij: „ $5\frac{1}{2}$ pond = 330 den. en de compositio van den vrije bedraagt $53\frac{1}{3}$ sol. = 160 den., dus $5\frac{1}{2}$ pond is iets meer dan dubbel zooveel als de opgaaf in de aantekening op tit. I”¹⁰¹).

Zou het niet veeleer een negenvoudig weergeld zijn? De librae in de Lex genoemd zijn toch hoogst waarschijnlijk gewone Karolingische ponden van 12 onsen¹⁰²), en het blijkt uit niets dat de Friezen een eigen gewichtspond hadden met naar evenredigheid lichtere onsen.

Uit zoo'n pond werden 22 schellingen aan denaren geslagen¹⁰³); bij $5\frac{1}{2}$ pond heeft men dus 121 Frankische schellingen van 12 oude denaren = 484 Friesche schellingen. Nu is een negenvoudig weergeld $9 \times 53\frac{1}{3}$ sol. = 480 sol., en het zeer geringe verschil van 4 sol. overwicht is een afronding, die te meer op z'n plaats is, daar het hier munten betrof, die de overheid uit de circulatie wilde doen verdwijnen.

Derhalve heeft de uitdrukking „denarius vetus” betrekking op de eerste soort denaren van Karel den Grooten (groep A), staande tegenover den „denarius novus”¹⁰⁴) (groep B), doch daaronder kunnen ook andere oude denaren (Angelsaksische sceattas?) medegewogen zijn¹⁰⁵).

¹⁰¹) L. DE GEER bl. 192.

¹⁰²) Het weergeld van den *liet* is (L.F. XV.2) 2 pond 9 ons; van den *vrije* dus 2. (2 pond + 9 ons) = 4 pond + 18 ons, d.i. 5 pond + 6 ons of $5\frac{1}{2}$ pond. Dus $\frac{1}{2}$ pond = 6 ons, en het pond is er een van 12 ons.

¹⁰³) Boven bl. 9.

¹⁰⁴) Boven bl. 43.

¹⁰⁵) Zoo opgevat, is de zoo juist aangehaalde definitie van v. Richt-hofen op z'n minst onvolledig.

V. DE MUNTEN IN DE ADDITIO.

De „*denarii Fresionici*” (Friesche denaren) worden slechts op één plaats en wel in Add. III.44 vermeld bij een geringe boete van 10 denaren voor een krabwond.

De vermelding van Friesche denaren is hoogst belangrijk, omdat o.i. er uit blijkt, dat de Friezen wel degelijk eigen munten hadden, in weerwil dat alle andere Frankische blijken te zijn; trouwens alleen al uit het noemen van Friesche denaren zou men kunnen opmaken, dat de andere munten in de Lex geen Friesche waren.

Nu we gezien hebben, dat de „*denarius novus*” een Frankische munt was, is de meening van v. Richthofen: „*denarius Frisicus*” = „*denarius novae monetae*”¹⁰⁶⁾ te verwerpen. Hoogstens zou men de munten met *DORESTATVS MON.* met den naam van Frieschen denaar kunnen bestempelen, maar op den keper beschouwd waren dat ook Frankische munten. In ieder geval kunnen het geen goudstukjes zijn geweest, daar men zich zoo'n hooge boete voor zoo'n gering delict moeilijk denken kan.

Veel meer zijn wij geneigd hiervoor aan te zien de munten van verbasterd type uit de muntvondsten van Hallum, Franeker en Terwispel, respectievelijk uit 223, 410 en 161 stuks bestaande, en die omstreeks de helft der 8e eeuw aan de aarde moeten zijn toevertrouwd, en waarvan ook BOELES, hoewel voorzichtig, toegeeft, dat enkele typen hier te lande kunnen zijn nagevolgd¹⁰⁷⁾.

WIGERSMA is stelliger en schrijft: „het verbasterde type „der Merovingische en Angelsaksische munten uit de „Friesche terpen, de uitnemende staat van bewaring, de „gelijksoortigheid van stijl en bewerking, doen vermoeden,

¹⁰⁶⁾ L. DE GEER, p. XXXIX.

¹⁰⁷⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 171.

„dat dit geld slechts kort in omloop is geweest en niet „ver van de muntplaats in de aarde is verborgen ¹⁰⁸⁾. Verder, dat dit wijst op een muntplaats binnen onze landspalen en dat de munten met geometrische figuren en die met monogram ¹⁰⁹⁾ het meest in onzen bodem gevonden worden. Volgens Mej. DE MAN komen die met het zegel van Salomon (twee samengevlochte driehoeken, die een zespuntige ster vormen) in Engeland niet voor, en de sceattas met gekroond borstbeeld en een kruis op de keerzijde ¹¹⁰⁾ worden daar zelden gevonden. Het schijnt haar toe, dat deze stukjes moeten voortkomen uit een Friesche aanmunting in onze streken ¹¹¹⁾.

In de Friesche muntvondsten van Karolingisch geld komen geen sceattas en Merovingisch-Frankische denaren meer voor. Wel zijn ze te Domburg vermengd met Karolingische aangetroffen, doch het betreft daar geen eigenlijke muntvondsten ¹¹²⁾, de munten worden er verspreid gevonden.

Mej. DE MAN heeft eenige essays laten maken van sceattas, die te Domburg gevonden zijn en deze bleken een allooi te hebben van meer dan $\frac{900}{1000}$ ¹¹³⁾. WIGERSMA bericht, dat er in de Friesche sceatta-vondsten te Hallum en te Franeker Angelsaksische en Merovingische bijeen aangetroffen zijn, en dat dit op gelijktijdigen omloop wijst. Het doorsnede-gewicht van beide soorten stemde overeen. Hieruit bleek, dat ze dezelfde waarde hadden en

¹⁰⁸⁾ *Tijdschrift v. M. en P.* XIV (1906) bl. 92.

¹⁰⁹⁾ Zie v. D. CHUJS IX, pl. IV. 26—28 en BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., pl. XXXVII. 7—10.

¹¹⁰⁾ v. D. CHUJS IX, pl. IV.35, pl. V.36—46, pl. XX.13—14.

¹¹¹⁾ *Tijdschrift v. M. en P.* III (1895) bl. 99.

¹¹²⁾ Mej. DE MAN, zelfde tijdschr. VII (1899).

¹¹³⁾ Mej. DE MAN, l.c., bl. 9, 10.

dus gemengd werden uitgegeven in ons land ¹¹⁴). De goede sceattas en Merovingische denaren wegen hier te lande $\pm 1,1$ gr., doch uit de litteratuur zijn slechts weinig gewichten bekend. Volgens buitenlandsche gegevens wegen de Merovingische denaren:

GUÉRARD 102 stuks $2188\frac{1}{2}$ greins,

doorsnede-gewicht $\pm 21\frac{1}{2}$ greins = 1,14 gr.

DE COSTER ¹¹⁵) doorsnede-gewicht 21 greins = $1,11\frac{1}{2}$ gr.

PROU ¹¹⁶) doorsnede-gewicht = 1,09 gr.

Deze laatste kwam dus tot dezelfde bevinding ($\pm 1,1$ gr.). De onafhankelijkheid der muntmeesters van dat tijdperk blijkt nadeelig te zijn geweest voor de kwaliteit der munten. Aanvankelijk immers moet de muntvoet 288 op een oud-Romeinsch pond (libra) van 12 onsen zijn geweest, om ten slotte af te zakken tot 300, of tot 25 op een ons van $27\frac{1}{4}$ gr. ($25 \times 1,09 = 27\frac{1}{4}$).

In den catalogus van de Bibliothèque nationale komen echter ook stukken voor die 1,20 en 1,30 gr. wegen, er zijn er zelfs enkele, die 1,37 gr. en meer bereiken, maar M. Prou is er niet zeker van of deze niet tot den tijd van Pippijn den Korten moeten gerekend worden, omdat die zooals men weet, de munt versterkt heeft ¹¹⁷), en omdat het aan te nemen is, dat daarna het Merovingische type niet onmiddellijk verlaten is in alle muntplaatsen. DIEUDONNÉ stelt het wettelijk gewicht op 1,3 à 1,35 gr. ¹¹⁸).

¹¹⁴) WIGERSMA, l.c. bl. 80.

¹¹⁵) DE COSTER. *Considérations à propos de quelques deniers inédits*. Bruxelles (1899) p. 9. C'est approchant le poids de la plupart de mes deniers (mérovingiens).

¹¹⁶) M. PROU. *Catalogue des monnaies françaises de la Bibliothèque nationale*. Les monnaies mérovingiennes. Paris 1892. Introduction p. CVIII.

¹¹⁷) Boven bl. 10.

¹¹⁸) DIEUDONNÉ. *Revue belge de num.* LXII (1920), p. 19 et 21.

Drie verschillende rekenschellingen komen voor in de Additio. Zooals men weet werd in het geheele gebied van Friesland de schelling verdeeld in 3 denaren¹¹⁹⁾, maar het blijkt nu, dat zij in elk gebied van verschillende waarde zijn geweest. Men vindt nl.:

- 1°. Bij Add. III.73: „Inter Flehi et Sincfalum solidus est duo denarii et dimidius ad novam monetam” — „Inter Wisaram et Laubaci duo denarii novi solidus est” (Tusschen Vlie en Zwin is de schelling $2\frac{1}{2}$ denaren van de nieuwe munt — Tusschen Weser en Lauwers zijn 2 nieuwe denaren een schelling).
- 2°. Bij Add. III.78: „Inter Laubachi et inter Flehi tres denarii novae monetae solidum faciunt” (Tusschen Lauwers en Vlie maken 3 denaren van de nieuwe munt een schelling uit).

Deze rekenschellingen vertegenwoordigen dus respectievelijk een metaalwaarde van:

- 1°. Midden-Friesland $3 \times 1,70 \text{ gr.} = 5,1 \text{ gr.}$
- 2°. West-Friesland $2\frac{1}{2} \times 1,70 \text{ gr.} = 4,25 \text{ gr.}$
- 3°. Oost-Friesland $2 \times 1,70 \text{ gr.} = 3,4 \text{ gr.}$

Deze aantekeningen in de Additio moeten jonger zijn dan de reeds eerder besproken aantekeningen bij L.F. I.10, want hier is alleen nog maar sprake van nieuwe denaren. De denaren met den tempel werden blijkbaar niet meer geslagen. Het is een nieuwe poging om de „denarii novae monetae” in te voeren als eenig gangbare munten om die met den tempel te weren. Op die wijze

¹¹⁹⁾ L. DE GEER bl. 183. Zie ook J. E. H. HOOFT VAN IDDEKINGE. *Friesland en de Friesen in de Middeleeuwen*. Leiden 1881, bl. 153. — Deze verdeeling blijkt o.a. uit de Lex zelf; zie L.F. VIII.1, IX.3, 11 en XVII.1.

kon de metaalwaarde der boeten op de oude hoogte worden hersteld.

Nu blijkt, dat de „nova moneta” reeds de eenheid was van de Midfriesche schelling. Dit is ook logisch, want de oude kern der Lex was voor Midden-Friesland bijeengebracht, en de Midfriesche schelling was aanvankelijk de schelling der Lex, toen nog een begrip van 3 denarii novae monetae ¹²⁰⁾.

Ook in West-Friesland was de schelling eens daaraan gelijk geweest, maar hier komt de gemiddeld lagere waarde der circuleerende denaren, zooals dat in het vorig hoofdstuk is geschetst, in de waarde van den schelling tot uitdrukking. De schelling van West-Friesland was dus onderhevig aan waardedaling. Reeds hebben we gezien, dat hij volgens L.F. I.10 bestond uit drie eenheden van $1,59\frac{3}{8}$ gr., nu komt deze eenheid nog slechts overeen met $4,25$ gr.: $3 = 1,41\frac{2}{3}$ gr. zilver.

Hier heeft men niet te maken met gewone rekenmunten der drie gebiedsdeelen, maar met omrekeningsnormen ¹²¹⁾ om de metaalwaarde der boetebedragen te herstellen; een fiscale maatregel, die niet geheel, doch wel eenigszins met de werkelijkheid in overeenstemming moet zijn geweest. Dus met een afronding voor de gemakkelijke rekening.

Het is niet onmogelijk, dat deze aantekeningen in de Additio verband hielden met de politieke omstandigheden tusschen de jaren 870 en 880, omdat bij het verdrag van Meersen (870) een gedeelte van ons land aan het oostelijke rijk werd toegekend. Het westelijke kustland, dus West-Friesland, dat Rorik de Noorman nog bestuurde, werd daarentegen bij West-Francië gevoegd, en koning Karel

¹²⁰⁾ Boven bl. 44.

¹²¹⁾ Vergelijk HECK. *Die Entstehung*, S. 90.

nam Rorik als leenman aan (872). Omstreeks 880 kwamen deze streken weder bij het oostelijke rijk¹²²⁾. Toen was de Munt van Dorestad reeds gesloten, en daarom is een gewicht van $1,41\frac{2}{3}$ gr. als metaalwaarde door elkaar gerekend wel een billijke taxatie van het gemiddeld gewicht der nog aanwezige stukken, waarbij men weder rekening dient te houden met het feit, dat ze blijkbaar uit het verkeer moesten verdwijnen. Gariel meent nl. dat de scherpe bepalingen van het Edictum Pistense (863) en de instelling van een nieuw type (het koninklijk monogram, dat ook reeds door Karel den Grooten was voorgeschreven) gericht waren tegen de denaren met den tempel en dat deze toen buiten koers werden gesteld in West-Francië¹²³⁾. Thans geschiedde dit ook in Midden-Francië.

De verhouding tusschen de drie rekenschellingen was dus toen $3:2\frac{1}{2}:2$, en daar elke schelling uit drie eenheden bestond is dat ook zoo in Oost-Friesland. Welke was die eenheid van Oost-Friesland?

We weten reeds, dat de eerste eenheid de nieuwe denaar was van 1,7 gr., de eenheid van de tweede schelling komt het best overeen met den denaar met den tempel, en die van den derden, de eenheid van Oost-Friesland, moet wel de Merovingische denaar resp. de sceatta zijn geweest, want het gewicht, waarop die eenheid hier geschat wordt, is zeer dicht gelegen bij dat, hetwelk de meeste van dergelijke stukken, zooals ze hier te lande gevonden worden, hebben, $3,4 \text{ gr.} : 3 = 1,13\frac{1}{3} \text{ gr.}$ ¹²⁴⁾.

¹²²⁾ Dr. R. R. Post, *Geschiedenis van Nederland*. I (1935) bl. 126.
— Boeles, *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 224.

¹²³⁾ Gariel, o.c., p. 74.

¹²⁴⁾ Boven bl. 50.

Indien dit juist is, dan is de denaar sub 1 de nieuwe denaar, een reële denaar als eenheid van den Midfrieschen schelling, tevens de denaar der Lex, de denaar sub 2 is dan een fictieve eenheid voortgekomen uit den denaar met den tempel, en we hebben alleen nog maar te onderzoeken hoe het kwam, dat de waarde van de Oostfriesche schelling slechts 2 denarii novae monetae was.

Wij meenen, dat de verhouding van 2:3 tusschen den Oostfrieschen schelling (sub 3) en den Midfrieschen schelling of schelling der Lex (sub 1) van veel ouderen datum was, en dat dit de oudere Friesche schelling was, die reeds bestond voor de schelling der Lex en voor het tijdstip, waarop de Lex, voor zoover het hoofdedeelte betreffend, in den vorm, dien wij kennen, werd ingevoerd. Wanneer men immers met Brunner c.s. aanneemt, dat dat gedeelte der Lex onder Karel den Grooten is ontstaan, zoo weten we ook, dat Oost-Friesland pas in 785 onderworpen en niet vóór 804 geheel gepacificeerd is geworden. Daar de nieuwe denaar reeds omstreeks 781 was ingevoerd, vermoeden wij, dat in Oost-Friesland nog de oud-Friesche rekenschelling gegolden heeft en in gebruik bleef, want geen volk gaat licht over tot het invoeren van een nieuw geldsysteem dan uit nood of onder dwang.

Hier heeft men juist dezelfde verhouding, die er bestond tusschen den muntvoet van den Merovingischen denaar (288 op een oud-Romeinsch pond van 12 ons) en van den nieuwen denaar (240 op een pond ter zwaarte van 15 zulke onsen) $\frac{12}{288} : \frac{15}{240} = \frac{1}{24} : \frac{1}{16} = 2:3$ ¹²⁴⁾. De Oostfriesche schelling was dan blijkbaar een schelling geweest van

¹²⁴⁾ Boven bl. 50.

3 denarii Fresonici, die zooals wij meenen in waarde overeenkwamen met de Merovingische denaren en de gelijkwaardige sceattas ¹²⁵⁾. Een overeenkomstig gewicht wordt ook opgegeven door Hooft van Iddekinge als de zwaarte van den denaar, die de reële eenheid zou zijn geweest van het oudste Friesche rekenpond ¹²⁶⁾.

Met de hierboven aangegeven verhouding tusschen de drie schellingen van 2:3 en $2\frac{1}{2}:3$ kan men nu berekenen hoeveel men voor een boete, uitgedrukt in schellingen van de Lex, betalen moest, indien men wilde voldoen in Westfriesche of Oostfriesche rekenschellingen. Betaalde men met den nieuwen denaar, dan bleef het weergeld $53\frac{1}{3}$ sol., doch indien men met den Westfrieschen schelling rekende dan werd het weergeld $\frac{53\frac{1}{3} \times 3}{2\frac{1}{2}} = 64$ sol. Rekende men met den Oostfrieschen schelling dan werd het $\frac{53\frac{1}{3} \times 3}{2} = 80$ sol.

Zooals gezegd is het niet onmogelijk, dat de aanteeeningen in de Additio gedateerd moeten worden op omstreeks het derde kwartaal van de 9e eeuw, maar die tijd is tevens de ergste Noormannentijd en een tijd van twisten tusschen het Westelijk en Oostelijk rijk om het bezit van Neder-Lotharingië, en daarom gelooven wij, dat deze poging tot herstel van een goed geregeld muntwezen wel niet geslaagd zal zijn, zooals dan ook uit het daarna steeds toenemende verval blijkt.

¹²⁵⁾ Boven bl. 49.

¹²⁶⁾ Zie hoofdstuk VI.

VI. HET POND IN DE LEX FRISIONUM.

Men weet, dat het rekenpond van Karel den Grooten was onderverdeeld in 20 schellingen van elk 12 denaren = 240 denaren. Dit is eeuwenlang over een zeer uitgebreid gebied de gewone indeeling der rekenponden gebleven, doch er waren ook ponden, die daarvan afweken. Tot deze laatste behoorde het pond der Lex. We willen thans onderzoeken, welke metaalwaarde dat pond had.

We hebben gezien, dat de boete-schelling van de kern der Lex, die we schelling der Lex hebben genoemd, oorspronkelijk uit 3 denaren van de tweede soort van Karel den Grooten bestond¹²⁷⁾. Over de indeeling van de schellingen der Lex in 3 denaren zijn alle schrijvers over het onderwerp het eens, en het is zooals we reeds hebben aangetoond op verschillende plaatsen in de Lex zelf te lezen¹²⁸⁾. Over de hoedanigheid van die denaren is men het evenwel niet eens. Over hen die meenen, dat het gouden munten zijn geweest, behoeven we in dit hoofdstuk niet te schrijven. Maar vele juristen, historici en philologen, die even als wij de denaren zilveren munten hebben genoemd, hebben het zoo begrepen, dat de schelling gelijk was aan den Frankischen schelling en bijgevolg de Friesche denaar overeenkwam met 4 Frankische denaren.

Nu is het waar, dat in de handschriften van sommige volksrechten de solidi gelijk zijn aan Frankische schellingen van 12 denaren, en bijgevolg de tremisses aan 4 denaren; dikwijls vindt men achter „tremissis” een

¹²⁷⁾ Boven bl. 37 en 44.

¹²⁸⁾ Boven bl. 51 noot 119. Over het vraagstuk tremissis = denarius of denarius = tremissis, zie boven bl. 23.

jongere kantteekening bijgevoegd, b.v.: „id est IIII denarios” (een tremissis is 4 denaren)¹²⁹⁾. Van een zoodanige nadere verklaring is in de Lex Frisionum echter geen spoor te vinden. Integendeel, bij L.F. IX.11 staat b.v. duidelijk aan het slot: „componat solidos XX, id est denarios LX” (hij zoent met 20 solidi, dat is 60 denaren), en bij L.F. XVI.1: „qui solidus tribus denariis constat” (welke solidus uit 3 denaren bestaat). Toch kwam ook de numismaat TERGAST¹³⁰⁾ op de onwaarschijnlijke idee, dat de denaar der Lex viermaal zoo zwaar gewogen moest hebben als de Frankische. Nimmer heeft men echter een zilveren munt uit dit tijdperk gevonden die 5½ à 7 gr. woog, in ons land zeker niet; dit gewicht wordt zelfs door de Romeinsche zilveren munten uit den eersten keizertijd, die hier te lande gevonden zijn, bij lange na niet bereikt.

Volgens bovenstaande voorstellingen zou het pond in de Lex dus even zwaar zijn geweest als het Frankische pond, maar wij hebben gezien, dat die niet op stevigen grondslag zijn gebouwd. Volgens HOOFT VAN IDDEKINGE¹³¹⁾ woog het oudste Friesche pond 68,215 . . . gr. aan zilver, en was het onderverdeeld in 20 solidi à 3 den. elk, L.F. XIV.7: „LX solid. id est libras III” (60 solid. dat is 3 pond). Wij willen de mogelijkheid van het bestaan van dat pond niet bestrijden, maar het moet dan ouder geweest zijn dan het eigenlijke pond van de Lex. Hooft van Iddekinge schrijft, dat het hem waarschijnlijk en aannemelijk schijnt te wezen, dat de Friezen hun solidus aan den Romeinschen denarius sedert Nero ontleend hebben en

¹²⁹⁾ HILLIGER. *Der Schilling*. Histor. Vierteljahrsschrift (1903) I.e., S. 457.

¹³⁰⁾ TERGAST. *Die Münzen Ostfrieslands*, Emden (1883) S. 2.

¹³¹⁾ HOOFT VAN IDDEKINGE. *Op. cit.*, bl. 158. Zie ook boven bl. 55.

deze in drie kleinere denaren onderverdeelden. Hij zegt echter niet wat voor denaren dat dan zijn geweest. Het gewicht, dat hij opgeeft, komt goed overeen met dat van de sceattas, maar het is zeker in dit verband teleurstellend, dat hier te lande in de muntvondsten van sceattas en Merovingisch-Frankische zilveren munten nooit Romeinsche zilveren denarii daaronder gemengd voorkomen ¹³²⁾. Het is dus niet waarschijnlijk dat dit pond ontstaan is door gelijktijdigen omloop van beide soorten. Het zou echter mogelijk kunnen zijn, dat de Friezen de onderverdeling van hun schelling hebben overgenomen van een ander Germaansch volk. In de *Lex Baiuvariorum* wordt b.v. de gouden solidus op 12 saïgas ¹³³⁾ en elke saïga op 3 denaren gerekend ¹³⁴⁾.

Hoe het zij, wij zien niet in waarom de schelling der *Lex per se* gelijk moet zijn aan den Frankischen. Evenals Hooft van Iddekinge, meenen wij, dat de schelling slechts 3 denaren groot was, en deze opvatting is veel beter in overeenstemming met de *Lex* zelf. Wij gaan daarbij uit van de idee, dat een eenvoudige oplossing altijd het kenmerk van het ware in zich besloten houdt. Dan is de denaar werkelijk een denaar, de tremissis werkelijk het derde deel van een solidus (als rekenmunt), zooals we in vorige hoofdstukken hebben uiteengezet.

Het pond van Hooft van Iddekinge heeft misschien zijn sporen nagelaten in de aantekening bij Add. III.73 ¹³⁵⁾, want daaruit is te zien, dat de schelling van Oost-Fries-

¹³²⁾ BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, o.c., bl. 154.

¹³³⁾ Boven bl. 26, noot 61.

¹³⁴⁾ DIEUDONNÉ. *Revue belge de num.*, l.c., (1920) p. 24.

¹³⁵⁾ Boven bl. 51.

land overeenkwam met 2 nieuwe denaren of een metaalwaarde van ongeveer $2 \times 1,7 \text{ gr.} = 3,4 \text{ gr.}$, het pond derhalve $20 \times 3,4 \text{ gr.} = 68 \text{ gr.}$ ¹³⁶⁾.

Maar in hoofdstuk IV zagen we, dat de denaar der Lex een gewicht had van 1,7 gr. Bijgevolg moet het pond der Lex of het boetepond als volgt zijn samengesteld geweest:

$$\begin{aligned} 1 \text{ pond} &= 20 \text{ schellingen} = 60 \text{ denaren} = 102,2 \text{ gr.} \\ 1 \text{ schelling} &= 3 \text{ denaren} = 5,109 \text{ gr.} \\ 1 \text{ denaar} &= 1,703 \text{ gr.} \end{aligned}$$

Dit is juist het vierde deel van het „Pondus Caroli”, een pond, dat we hebben leeren kennen in hoofdstuk I¹³⁷⁾.

Natuurlijk zullen de Friezen ook het Frankische pond hebben gekend, maar in de Lex wordt dit naar onze meening alleen genoemd in titel XV, in den vorm van een *gewichtspond*¹³⁸⁾.

Er bestaat een uitstekend gegeven waarmede men de juistheid van de zoo juist gevonden gewichten kan toetsen. We kunnen ze in verband brengen met het boetepond in de tweede der Zeventien Friesche Keuren, hetwelk in den Latijnschen tekst daarvan een pond vermeldt, dat „talentum” wordt genoemd¹³⁹⁾. Daar staat aan het slot: „Quicumque pacem violaverit solvet tria talenta sculteto, que sunt XX et unus solidus, regalis banni” (Alwie den vrede heeft geschonden betaalt aan den schout 3 pond, dat zijn 21 schellingen, wegens den koningsban). Deze koningsban is dezelfde als de reeds vermelde boete van

¹³⁶⁾ Boven bl. 54—55.

¹³⁷⁾ Boven bl. 16.

¹³⁸⁾ Boven bl. 47.

¹³⁹⁾ *Jaarboek v. Munt- en Penningkunde* XXVI (1939) bl. 7.

60 schellingen of 3 pond uit L.F. XIV.7, en dat pond was blijkens de daaraan onmiddellijk voorafgaande woorden in de tweede keur gelijk aan 7 schellingen van de „Redd-nathes moneta”, waarvan de zilveren denaar gemiddeld 1,214 gr. woog¹⁴⁰). Daar in den tijd der latere Friesche rechtsbronnen „schelling” een algemeen begrip voor „12 denaren” was geworden, bevatte dat pond dus $7 \times 12 = 84$ denaren. Hieruit is duidelijk te zien, dat dit pond nog dezelfde metaalwaarde had behouden, want $102,2 \text{ gr.} : 84 = 1,212\frac{2}{3} \text{ gr.}$

Er wordt hier niet gezegd, dat het pond van de „Redd-nathes moneta” was onderverdeeld in 7 schellingen, waarschijnlijk is, dat hier bedoeld wordt, dat het „talentum” of het boete-pond een zilverwaarde had overeenkomende met 7 schellingen van die munt. Waarschijnlijk ook is het boete-pond in de latere Friesche rechtsbronnen evenzeer op z'n waarde gehouden om daarmede de juiste hoogte der boeten te bepalen, en komt het daar o.a. voor onder den naam „menethpunth” (gemeene pond?). Dit pond immers bevatte later steeds een grooter aantal schellingen, terwijl de andere ponden (fictieve) een gelijk aantal schellingen behielden, hoewel de schellingen steeds in waarde daalden. We zien dan tot onze bevrediging, dat de metaalwaarde van het boetepond nog altijd hetzelfde was, en toen als volgt was samengesteld:

$$1 \text{ pond} = 7 \text{ schellingen} = 84 \text{ denaren} = 102,2 \text{ gr.}$$

$$1 \text{ schelling} = 12 \text{ denaren} = 14,6 \text{ gr.}$$

$$1 \text{ denaar} = 1,212\frac{2}{3} \text{ gr.}$$

Hier vindt men dus een zeker verband met de jongere Friesche rechtsbronnen en het is de beste bevestiging van

¹⁴⁰⁾ *Ibidem* bl. 5.

alles, wat wij in de vorige hoofdstukken hebben willen aantonen. Wij zijn overtuigd, dat dit pond in de nog jongere Friesche rechtsbronnen blijft bestaan als norm voor de berekening van de boeten, ook nog toen de geldrekening door de groote muntverzwakking sedert de 14e eeuw gebaseerd was op fictieve rekenponden. Opgemerkt dient echter te worden, dat over de muntnamen in de jongere bronnen van het Friesche recht nog te weinig zekerheid is verkregen.

Als dit alles zoo is, dan moeten we misschien den oorsprong van het lichtere Friesche pond zoeken in de omstandigheid, dat de Friezen wel de oude rekening naar goud hadden verlaten, maar vasthielden aan de indeeling van hun schelling in drie eenheden, zooals dit bij de rekening naar goud gebruikelijk was geweest. Dit pond, van 20 schellingen van 3 denaren elk, kwam daardoor overeen met 5 schellingen van 12 denaren elk of het een vierde deel van het Frankische pond van 408 gr., en deze eigenaardigheid is wellicht ontstaan door de bekende verordening van de keizers Arcadius en Honorius in 397 ¹⁴¹⁾, die door keizer Justinianus I (527—565) onveranderd in zijn Codex is overgenomen: bij betalingen aan de schatkist moesten 1 pond zilver en 5 solidi goudgeld geacht worden aan elkander gelijk te zijn. Toen de Friezen op zilver overgingen, moet het pond dan vanzelf gelijk zijn geworden aan 5 zilver-schellingen. Dit pond, dat in de latere Friesche wetten in de Friesche en plat-Duitsche teksten overal „pund”, „pond” of „punth” wordt genoemd, heet in den Latijnschen tekst der Friesche Keuren „talen-

¹⁴¹⁾ HILLIGER. *Der Schilling*. Histor. Vierteljahrsschrift (1903) l.c., S. 182, naar Codex Theod. 13, 2, 1, en Codex Just. 10, 76, 1.

tum ¹⁴²⁾. „Talentum” werd in dien tijd blijkbaar gebruikt om een pond aan te duiden, dat van het gewone pond afweek. Zoodanig ontmoet men het herhaaldelijk bij Gregorius van Tours; als daar b.v. de H. Gallus (613) den koning 2 librae goud en evenzoovele talenta zilver schenkt ¹⁴³⁾, dan wil hij met dit laatste natuurlijk een ander soort pond aanduiden, want het gebruik van twee namen voor één en hetzelfde pond in één en denzelfden zin is anders niet wel te verklaren. Een talent ter waarde van 5 schellingen komt ook voor in de latere middel-eeuwen; zoo vinden wij bij GROTE ¹⁴⁴⁾, dat in een schenkingsoorkonde van Werner, bisschop van Munster (1137) 1 talentum gelijk wordt gesteld met 5 solidi, en nog twee eeuwen later (1310) vindt men b.v. in een Oostfriesche oorkonde: „duobus talentis seu decem solidis sterlingorum” (2 talenten of wel 10 schellingen sterlingen). Bij dit laatste is wel is waar een fictief rekenpond gemeend, maar toch blijkt er uit, dat het woord „talent” dikwijls gebruikt werd in de beteekenis van het vierde deel van een ander pond.

¹⁴²⁾ Het feit, dat het talent ook nog gelijk was aan 7 Agrippijnsche denaren, kan hier niet behandeld worden; dit te verklaren zou aanleiding geven tot vele uitweidingen, die niet direct met dit artikel verband houden.

¹⁴³⁾ Dr. J. H. MÜLLER. *Deutsche Münzgeschichte bis zur Ottonenzeit*. Leipzig (1860) S. 271, met verwijzing naar Mon. Germ. II. 12.

¹⁴⁴⁾ HERMANN GROTE. *Münzstudien I*. Leipzig (1857) S. 137, met verwijzing naar Niessert. U. B. I², 261.

VII. DE GOUDEN SOLIDI MET HET OPSCHRIFT „MVNVS DIVINVM”.

Uit de vorige hoofdstukken weet men, dat wij ons scharen onder hen, die meenen, dat de munten in de Lex zilveren munten zijn geweest. Hiervoor pleiten nog het meest onze Karolingische muntvondsten, die bijna uitsluitend uit zilveren munten bestaan.

Slechts in een enkele muntvondst, te Marsum, werden 20 gouden „Munus divinum”-munten bij elkaar aangetroffen ¹⁴⁵⁾. Deze schat is echter volgens Boeles pas omstreeks 890 begraven en daarom reeds is het moeilijk aan te nemen, dat die soort munten iets met de Lex Frisionum uitstaande hebben. Verder kwam nog zoo'n stuk voor in het dépôt van Roswinkel (omstr. 880) en een te Aalsum; de samenstelling van deze laatste vondst is echter vrij onzeker.

Deze „Munus divinum”-munten worden nu door Heck voorgesteld als de „nova moneta” en dus tevens als de munt der Lex, want — zoo zegt hij op een plaats — „Die Münze der Lex ist selbst schon die „nova moneta” ¹⁴⁶⁾.

Wanneer men een munt aanwijst en zegt, dat is de in de Lex bedoelde munt, dan mag als eisch gesteld worden, dat men eerst nagaat, of het een algemeen bekende en overal beschikbare munt is geweest. Hieraan voldoen deze munten niet. Zij waren in 802, het jaar waarin volgens Heck de geheele Lex tot stand zou zijn gekomen, nog niet aanwezig, want zij hebben tot opschrift den naam van Lodewijk den Vromen (814—840). Nu meent Heck wel, dat dit geen bezwaar is en dat dergelijke munten ook onder Karel den Grootten geslagen kunnen zijn, maar zoo'n stuk

¹⁴⁵⁾ *Jaarboek v. M. en P.* II (1915) bl. 94. XXII.

¹⁴⁶⁾ HECK. *Die Entstehung*, op cit., S. 85, 95.

of een tremissis daarvan is nog nimmer gevonden¹⁴⁷⁾. Tegenover de massa zilveren munten, die de Karolingische muntvondsten hebben opgeleverd, vallen de schaarsche gouden trouwens geheel in het niet.

DIEUDONNÉ schrijft dan ook: „Noch de gouden solidus „noch de triens bestonden nog langer wettelijk; de zilver- „munt was standaard-munt geworden: er kwamen nog „wel enkele solidi voor, maar men duidde ze toen nadruk- „kelijk aan onder den naam van *solidus auri* of *denarius „auri*. Er is enkel en alleen sprake van de uitlegging der „teksten en de contracten waar de naam solidus in voor- „kwam, die geen reële vertegenwoordiger meer had”¹⁴⁸⁾.

Het gewicht der „Munus-divinum”-munten is als volgt: Barbaarsche nabootsing van Frankische solidi met het opschrift HLVDVVICVS IMP. AVG. Borstbeeld naar rechts. Keerzijde: MVNVS DIVINVM. In het veld een kruis omgeven door een lauwerkrans.

- a. Boeles no. 63 (gevonden te Aalsum) 4,5 gr.
- b. Boeles no. 103 (gevonden te Roswinkel) 4,31 gr.
- c. Boeles no. 190 (gevonden te Marsum)

20 exemplaren van 3,63 tot 4,405 gr.

- d. Van der Chijs IX, pl. XIII.1 4,4 gr.
- e. Van der Chijs IX, pl. XIII.2 4,4 gr.
- f. Van der Chijs IX, pl. XIII.3

(in Drenthe gevonden) 4,45 gr.

- g. Van der Chijs IX, pl. XIII.4 4,35 gr.
- h. Van der Chijs IX, pl. XXI.11 4,5 gr.

¹⁴⁷⁾ *Idem*. S. 97. Op S. 93 herinnert hij ter staving van zijn stelling aan de muntvondst van Ilanz, maar de gouden trienten daar bleken, na onderzoek, alle van Italiaanschen oorsprong te zijn en dus in 't geheel geen bewijs op te leveren voor het Frankische Rijk in engeren zin. Zie FRITZ JECKEL. *Mitt. d. Bayer. Numism. Gesellschaft*. XXV. (1906—07).

¹⁴⁸⁾ *Revue belge de num.* (1920), i.e., p. 22.

Van tijd tot tijd komen dergelijke munten in Nederlandse muntveilingen voor, meestal zonder opgave der vindplaats. Er was o.a. een exemplaar (Van der Chijs pl. XIII.4) in het „Cabinet de monnaies Joh. W. Stephanik, Catalogue de vente, Décembre 1904, No. 83 – 4,5 gr. Ook wordt er een vermeld in Koninklijk Kabinet van Munten enz. Verslag van den Directeur, 1902, bl. 42 (in Friesland gevonden) 4,4 gr.

De stukken, waarvan de bovenstaande nabootsing is, komen in onze muntvondsten niet voor, evenmin als de gouden solidi, die geslagen zijn in het zuiden van Frankrijk, te Uzès, welke aan den tijd van Karel den Grooten worden toegeschreven. De „Munus-divinum”-munten van goeden stijl wegen in doorsnede 4,361 gr.¹⁴⁹⁾.

Het doorsnede-gewicht der „Munus-divinum”-munten komt goed overeen met het reële gewicht der meeste laat-Romeinsche solidi. Het muntkabinet te Parijs bezit echter een prachtig medaillon van hetzelfde type, dat 7,03 gr. weegt. Dit is wel geen munt geweest doch inderdaad een medaillon, zooals er zoovele uit den Romeinschen tijd bestaan.

In een rede uitgesproken op het Congrès international de numismatique (1891) heeft VICOMTE B. DE JONGHE¹⁵⁰⁾, voorzitter van dat congres, het oordeel onderzocht van een groot aantal der meest bekende numismaten uit de 19e eeuw, die zich over het vraagstuk der gouden Karolingische munten hebben uitgesproken. Hij komt daarbij tot de volgende conclusies:

- 1°. Pippijn de Korte heeft de wettelijke circulatie van de goudmunt afgeschaft.

¹⁴⁹⁾ Een stuk van 3,41 gr. bleek besnoeid.

¹⁵⁰⁾ *Procès verbaux et Mémoires*, p. 209—223.

- 2°. Onder Karel den Grooten hadden de gouden solidi echter nog koers. Hij zelf heeft ze bij uitzondering geslagen.
- 3°. Lodewijk de Vrome volgde het voorbeeld van zijn vader en sloeg slechts goudstukken in heel bijzondere omstandigheden.

Daarnaast bestaat o.i. nog de mogelijkheid, dat gouden munten geslagen zijn voor handelstransacties¹⁵¹⁾ met Italië en de Oostersche landen, als een soort handels- of negotiepenningen, immers in Lombardije, dat door Karel den Grooten veroverd werd, en in het Byzantijsche rijk waren nog in hoofdzaak gouden munten in omloop.

Als slot voegde VICOMTE DE JONGHE aan zijn rede nog een overweging toe over de barbaarsche nabootsingen van de bedoelde munten, die vooral in Nederland, Friesland, Saksen enz. gevonden zijn, en daarom meer dan de prototypen onze belangstelling hebben. Deze hebben, zegt hij, den naam van Lodewijk den Vromen, en doen ons zien, dat ze nog gedurende langeren tijd na zijn dood geslagen zijn (immobilisation), zoodat het type steeds barbaarscher wordt. Hij veronderstelt, dat de Noormannen die hebben geslagen, toen zij zich in de bovengenoemde streken hadden genesteld, nadat zij eerst met de stukken van beteren stijl in kennis waren gekomen door het plunderen van kerken en kloosters. Dan zijn ze waarschijnlijk gemaakt van het geroofde ongemunte goud en zullen ze gediend hebben voor aankopen in Italië en de Oostersche landen. In ieder geval komt dit uitstekend uit met de latere dateering der Friesche muntvondsten door Boeles, en blijkt het wel, dat de gelijkstelling van deze munten met den solidus der nova moneta, door Heck voorgesteld, niet wel mogelijk is.

¹⁵¹⁾ *Manuel de numismatique française* (Dieudonné) p. 364.

Tot besluit.

We hebben in het voorgaande getracht de numismatische vraagstukken, welke zich voordoen bij het lezen van de Lex Frisionum, uit de wet zelve te verklaren, daarbij het oog houdende op de werkelijke munttoestanden, zooals die geschetst worden door onze beste Nederlandsche numismaten.

Zooals in den aanhef reeds vermeld, hebben velen hun meening over deze vraagstukken reeds ten beste gegeven, doch daar zij meerendeels geen numismaten waren, kwamen zij dikwijls tot zeer zonderlinge verklaringen. HILLIGER¹⁵²⁾ b.v. heeft den denaar der Lex zelfs opgevat als een gouden mancus, een munt die gelijkwaardig zou zijn geweest met een gouden solidus van Constantijn den Grooten. De schelling der Lex zou dan een gouden munt zijn geweest ter waarde van 3 goudschellingen, d.i. meer dan 13 gr. goud, doch iedere numismaat weet, dat zoo'n „Riesenschilling” zooals Hilliger die munt noemt, nooit bestaan kan hebben.

Vergelijkt men de Lex Frisionum b.v. met de Lex Ribuarica, dan vindt men daar voor het weergeld van den vrijen Fries 160 sol.¹⁵³⁾ In de Lex Frisionum is daarentegen dat weergeld aangegeven voor 53¹/₃ sol., terwijl er ook hier en daar sprake is van „tremissis”, een muntnaam, die in het algemeen een gouden munt, het derde deel van een gouden solidus aanduidt. Zoo is het best te begrijpen, dat niet-numismaten gemeend hebben, dat de Friesche munten, hoewel dezelfde namen dragende als de Fran-

¹⁵²⁾ HILLIGER. *Der Schillingwert der Ewa Chamavorum und der Lex Frisionum*. Hist. Vierteljahrsschrift (1904) S. 525.

¹⁵³⁾ Hiervóór bl. 26.

kische, ten tijde van de opteekening der wet een driemaal hogere metaalwaarde hadden.

Onzerzijds hopen wij, dat onze verhandeling in zooverre geslaagd is, dat wij voor menig onopgelost numismatisch vraagstuk, dat zich bij de lezing van de Lex voordoet, een aanneembare verklaring hebben gevonden.

C. SCHOLTEN.

Amsterdam, Januari 1946.